

КАРПАТИ:

*людина, етнос,
цивілізація*

**THE CARPATHIANS:
populace, ethnos, civilization**

**НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
З ПРОБЛЕМ КАРПАТОЗНАВСТВА**

7/8'2017–2018

Івано-Франківськ

УДК94(292.451/.454)

ББК63.3

**Івано-Франківська обласна рада
Івано-Франківська обласна державна адміністрація
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Інститут історії, етнології і археології Карпат
Гошівський монастир Преображення Господнього отців василіан**

Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ, 2017–2018. – Вип. 7–8. – 448 с.

The Carpathians: populace, ethnos, civilization. – Ivano-Frankivsk, 2017–2018. – Vol. 7–8. – 448 p.

Головний редактор	Микола Кугутяк (м. Івано-Франківськ)
Відповідальний редактор	Світлана Боян-Гладка (м. Івано-Франківськ) Лілія Богачевська (м. Івано-Франківськ)
Редакційна рада:	Володимир Баран (м. Київ) Олег Жерноклеєв (м. Івано-Франківськ) Дмитро Степовик (м. Київ) Єжи Каплон (м. Краків, Республіка Польща) Роман Кирчів (м. Львів) Георгій Кожолянко (м. Чернівці) Ігор Кочкін (м. Івано-Франківськ) Лоренс Беата (м. Жешув, Республіка Польща) Василь Марчук (м. Івано-Франківськ) Антоанета Олтяну (м. Бухарест, Румунія) Ян Островський (м. Краків, Республіка Польща) Степан Павлюк (м. Львів) Михайло Паньків (м. Івано-Франківськ) Ігор Райківський (м. Івано-Франківськ) Борис Савчук (м. Івано-Франківськ) Ганна Скрипник (м. Київ) Петро Сіреджук (м. Івано-Франківськ) Богдан Томенчук (м. Івано-Франківськ) Анджей Янчек (м. Варшава, Республіка Польща)

*Рекомендувала до друку вчена рада навчально-наукового Інституту історії, етнології і археології Карпат
(протокол № 3 від 03.04.2017 р.)*

*Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(серія КВ № 15084–3656Р від 7 квітня 2009 р.)*

Адреса редакційної колегії:

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, ауд. 713

Інститут історії, етнології і археології Карпат

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, тел.: 59-61-87

**СТОРІНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХНІЙ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ**

УДК 94(477.83/.86)»XIX»

ІДЕЙНІ ПОГЛЯДИ ЧЕНЦЯ ГОШІВСЬКОЇ ОБИТЕЛІ ВОЛОДИМИРА (ІПОЛИТА) ТЕРЛЕЦЬКОГО

ІГОР РАЙКІВСЬКИЙ

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України,
вул. Т. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна, 76000*

У статті висвітлюється життєвий шлях та ідейні погляди о. Володимира (Іполита) Терлецького (1808–1888 рр.) – церковного і громадського діяча, публіциста, лікаря за фахом. В. Терлецький здійснив складну ідейну еволюцію – з полонофільських позицій (був римокатоликом, «русином польської нації», нащадком славного роду Терлецьких) на близькі до народовських, українофільські. Він перейшов у греко-католицьку Церкву, став ченцем Василіанського чину і взяв активну участь в «обрядовому» русі для очищення східного обряду. В 1862–1863 рр. о. Володимир понад рік був монахом Гошівської обителі. Однак на схилі віку він перейшов на москвофільські позиції, виїхав на підросійську Україну, де прийняв православ'я і помер в Одесі. В. Терлецький мав зв'язки з А. Міцкевичем, А. Чарторийським, Ю.-Б. Залеським, Я. Головацьким, О. Духновичем та ін.

Ключові слова: Володимир (Іполит) Терлецький, чернець, греко-католицька Церква, русини-українці.

Відомий історик С. Єфремов писав про трагічну долю діячів «Руської трійці», що стала своєрідним «символом для українського руху в Галичині: три товариші ясно зарисували власними особами три напрями громадянства й ті хитання, яким підлягало громадське життя» в краї у XIX ст. – «між основами народної стихії» (М. Шашкевич), «сполячненям» (І. Вагилевич) і «москвофільством» (Я. Головацький)¹. В. Терлецький упродовж свого тривалого життя зазнав складної ідейної еволюції – з полонофільства через українофільство (народовство) до москвофільства, тобто він сам уособив три напрямки громадського життя в контексті національної самоідентифікації галицьких русинів-українців, про які справедливо писав С. Єфремов².

Постать о. Володимира (Іполита) Терлецького (1808–1888 рр.) вперше потрапила в поле зору дослідників завдяки І. Франкові, який вважав її чи не найсильнішою та

¹ Сергій Єфремов, *Історія українського письменства*. (Київ, 1995), 441.

² Цю думку поділяють сучасні західні й українські вчені, що займаються дослідженням історії України XIX – початку XX ст. Так, канадський історик українського походження І.-П. Химка писав про альтернативність процесу національної самоідентифікації галицьких русинів під австрійською владою, окресливши їхні національні орієнтації як «польоти Ікара у майже всіх напрямках». На його думку, національна самосвідомість як ключовий чинник існування української нації (як і будь-якої іншої) виникла завдяки діяльності національно свідомої інтелігенції, «будителів», що використали звичайну народну культуру і мову для створення «національних атрибутів». Для австрійської Галичини була характерна боротьба кількох версій націотворення, що брали свої витоки поза межами краю: власне української (народовської), польської і російської. *Детальніше див.:* Іван-Павло Химка, «Український національний рух у Галичині XIX ст. в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи», у *Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України* (Львів – Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). (Львів, 1995), 68–78.

найвиразнішою фігурою епохи «старої Русі»³. Розділ статті «Стара Русь», опублікованої в «Літературно-науковому вістнику» у Львові 1906 р., де йшлося про діяльність В. Терлецького, не увійшов до п'ятдесяти томного зібрання творів І. Франка, що побачило світ у радянський період. Пізніше постаттю цієї неординарної людини-мандрівника, богопосвяченої особи зацікавився діаспорний історик І. Лисяк-Рудницький. Його велику статтю було видано англійською мовою 1987 р., а українською – перекладено й опубліковано в перші роки незалежності України в «Історичних есе» І. Лисяка-Рудницького⁴, які впорядкував львівський історик Я. Грицак. Причому І. Лисяк-Рудницький на постаті В. Терлецького зосередився ще на початку 1970-х рр. і досліджував її багато років (помер у 1984 р.), неодноразово виступаючи з науковими доповідями⁵.

Вже сам той факт, що до діяльності В. Терлецького проявили чималий інтерес видатні українські громадські діячі, історики І. Франко та І. Лисяк-Рудницький свідчить про його значний «внесок у розвиток української політичної думки ХІХ ст. та біографічну цікавість» до «довгого та незвичайного життя» церковно-громадського діяча, публіциста, якому судилося стати на «перехресті польської, української і російської національних історій». Водночас довгий час, за висловом І. Лисяка-Рудницького, «це (була) практично забута фігура»⁶. Серед українських істориків після 1991 р. діяльністю В. Терлецького найбільше зацікавилися відомі львівські вчені Ф. Стеблій і О. Середа. Зокрема Ф. Стеблій реконструював історію співробітництва В. Терлецького з оточенням князя А. Чарторийського⁷, а О. Середа зробив узагальнюючий аналіз його діяльності в контексті утвердження «руської» (української) національної ідеї в Галичині⁸. Отже, попри те, що життєвий шлях і діяльність В. Терлецького в основних рисах знайшли відображення в українській історичній науці, його постать досі залишається маловідомою в наукових колах (не кажучи вже про суспільний дискурс). Автор статті поставив за мету розкрити життя, багатогранну діяльність та ідейні погляди Володимира (Іполита) Терлецького, що був ченцем Гошівського монастиря від травня 1862-го до середини 1863 р.

В. Терлецький народився 1808 р. на Волині у шляхетській родині, що була однією з представників покоління «русинів польської нації» – *gente Rutheni, natione Poloni*. До родини Терлецьких, зокрема, належав Кирило Терлецький – православний єпископ в Луцьку, один з ініціаторів Брестської церковної унії 1596 р. Однак, як і більшість правобережної шляхти, Терлецькі з часом були сполонізовані, а В. Терлецького вже хрестили як римо-католика. Юнак здобув добру освіту, навчався у славнозвісному Кременецькому ліцеї (випускник 1825 р.) і на медичному факультеті Вільнюського університету (1825–1830 рр.), де, як він згадував на схилі віку, панував «польско-патріотическій дух...»⁹. Дальше навчання в університеті перервало Листопадове польське повстання 1830 р., в якому В. Терлецький взяв активну участь на Правобережній Україні.

³ Іван Франко, «Стара Русь», *Літературно-науковий вістник*. (Львів, 1906). Т. XXXVI, грудень: 359–374.

⁴ Іван Лисяк-Рудницький, «Іполіт Володимир Терлецький», в *Історичні есе*. В 2 т. (Київ, 1994). Т. 1, 221–249.

⁵ Ibid, 511.

⁶ Ibid, 221.

⁷ Феодосій Стеблій, «Українці – співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії в 40-х рр. ХІХ ст. На маргінесі праць Яна Козіка», у *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze (Краківські українознавчі зошити)*. (Краків, 1997). Т. V–VI, 260–276.

⁸ Остап Середа, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький і «руська народна ідея» в Галичині», в *Україна модерна*. (Львів, 2000). Ч. 4–5 за 1999–2000 рр.: 81–104.

⁹ «Записки архимандрита Владимира Терлецаго, бывшего греко-униатскаго миссионера. 1808–1858». Сообщ. А. Лопатинский, у *Русская старина*. Ежемесячное историческое издание. (С.-Петербург, 1889). Июль: 4.

Після того, як повстання придушив російський царизм, він емігрував до південно-західної Галичини і якийсь час проживав у Кракові, де завершив медичні студії в місцевому університеті. 1835 р. В. Терлецький одружився з польською поетесою, що писала під псевдонімом «Анна з Кракова», дочкою професора Анною Шугт. Здавалося, перед ним відкривалися райдужні життєві перспективи: здобувши ступінь доктора медицини (за кілька років 1838 р. він одержав другий, французький докторат), В. Терлецький зайнявся високооплачуваною медичною практикою, видав посібник з акушерства¹⁰.

В. Терлецький міг прожити як польський емігрант-патріот у Галичині, що втік від репресій царської Росії, яких було немало. Однак доля розпорядилася інакше: лікар В. Терлецький не зміг врятувати своєї 25-літньої дружини під час пологів (пізніше його син помер у 18-річному віці, що стало для нього другим страшним ударом у житті), а йому як учасникові польського політичного підпілля не вдалося вберегтися від переслідувань австрійської влади. Будучи висланий 1836 р. до Франції, що була центром польської еміграції, В. Терлецький вирішив розпочати нову, духовну кар'єру¹¹. Він писав у спогадах в останні роки життя, що серед університетської молоді «господствовали матеріалістическія убѣждения и вполне равнодушное отношение къ религіознымъ вопросамъ. Конечно, и я разделялъ эти взгляды». Однак життєві трагедії спонукали В. Терлецького задуматися над смыслом життя, а останнім поштовхом стала смерть найкращого друга, студента-медика. Коли трунар опускав труну в могилу, тіло випало і лежало на дні могили. «Я вскочилъ в яму, чтобы вложить тѣло въ гробъ, – згадував В. Терлецький, – и тогда только поразила меня мысль или скорѣе недоумѣніе: можетъ-ли быть, чтобы послѣ этого столь любимого мною человека не осталось ничего болѣе, кромѣ этихъ... останковъ?». Від цього часу «зародышъ поворота къ лучшему сталъ все-таки шевелиться... въ глубинѣ моей души». Поступово В. Терлецький почав дедалі більше читати святе Євангеліє і взагалі релігійну літературу, «всѣ эти политическія партіи польской эмиграціи, съ ихъ несбыточными мечтами, казались мнѣ уже дѣтской игрушкой: я сталъ къ нимъ равнодушнымъ»¹².

Уже на час отримання диплома медика в Парижі 1838 р., згадував В. Терлецький, «всѣ мои помысли были направлены на религіозные вопросы... я принялся за чтение богословскихъ сочиненій, главнымъ образомъ, догматическихъ и полемическихъ. [...] Въ моемъ умѣ рисовался другой родъ дѣятельности, нежели тотъ, къ которому я проготовлялся своими научными занятіями...»¹³. 1839 р. В. Терлецький поїхав до Рима здобувати теологічну освіту. На якийсь час він приєднався до «змартовихстанців» – недавно заснованого в Парижі польського релігійного ордену римо-католицької Церкви (далі – РКЦ), що акцентував увагу на морально-християнському вдосконаленні польського народу. Однак уже тоді «какое-то внутреннее, неопредѣленное чувство меня влекло къ восточному (православному. – *І. Р.*) обряду», – згадував В. Терлецький на схилі віку. Серед причин цього була «привязанность къ простому народу въ южно-русскомъ краѣ, который былъ сплошь православнаго вѣроисповѣданія...»¹⁴. 1842 р. В. Терлецький завершив навчання в духовній академії в Римі, прийняв духовний сан і вирішив присвятити своє життя справі об'єднання християн східного обряду з римо-католицькою Церквою, піднесення статусу уніатської Церкви, заснованої за Берестейською церковною унією 1596 р.¹⁵.

¹⁰ Іван Лисяк-Рудницький, «Іполіт Володимир Терлецький», 221, 222.

¹¹ Остап Середа, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький ...»: 81.

¹² Записки архимандрита Владимира Терлецкаго ... , в *Русская старина*. (1889). Іюль: 19, 20.

¹³ Ibid: 21.

¹⁴ Ibid: 22, 23.

¹⁵ Іван Лисяк-Рудницький, «Іполіт Володимир Терлецький», 223, 227.

На рішення В. Терлецького після його ближчого ознайомлення з родинним корінням, крім належності до славного роду Терлецьких, представники якого стояли біля витоків створення греко-католицької Церкви (далі – ГКЦ), мабуть особливий вплив мали історичні обставини. Російський цар Микола I ліквідував унію на Правобережній Україні 1839 р., насильно прилучивши греко-католиків до лона Російської («Русской») православної церкви (далі – РПЦ)¹⁶. Багато подорожуючи по Європі, В. Терлецький знав про «низький» соціальний статус і матеріальний рівень греко-католицького духовництва в Габсбурзькій монархії. Незважаючи на те, що цісар Йосиф II зрівняв у правах усі релігійні конфесії під австрійською короною, а також на відновлення Галицької митрополії ГКЦ на початку XIX ст., греко-католики порівняно з римо-католиками практично перебували в гірших умовах. Ополячення й окатоличення серед австрійських русинів поширилося настільки, що навіть у селах священики – єдина освічена верства місцевого населення – виголошували проповіді польською мовою та розмовляли польською вдома або користувалися так званім «язичієм»: мішаниною церковнослов'янської і польської мов, місцевої говірки¹⁷.

В. Терлецький перейнявся долею ГКЦ, здобувши ступінь доктора богослов'я на початку 40-х рр. XIX ст., розгорнув бурхливу діяльність в розв'язанні «обрядового» питання, щоб відродити східний обряд і зміцнити уніатську Церкву, підпорядковану Римові. Водночас він виступав за поширення католицизму на сході Європи і знайшов у своїй діяльності підтримку новообраного папи Пія IX, який мав репутацію ліберала¹⁸. 1846 р. В. Терлецький подав на розгляд Римському Папі меморандум у справі унії церков західного і східного обряду. Зокрема в меморандумі містилася пропозиція доручити місіонерську роботу серед православних лише уніатам і створити окремий русько-слов'янський патріархат. Сам В. Терлецький вирішив повернутися до обряду своїх предків і, з дозволу Римського Папи, став уніатським, греко-католицьким священиком. З ініціативи В. Терлецького в Римі 1847 р. було засновано Східне товариство, що мало на меті підготувати платформу для втілення в життя унійної акції, яку він запропонував. Папа Пій IX в окремій енцикліці в січні 1848 р. схвалив діяльність новоствореного Товариства. Окрилений першими успіхами в пропаганді ідеї церковної унії, В. Терлецький розгорнув активну місіонерську діяльність¹⁹.

Духовний сан відкрив перед В. Терлецьким широкі можливості для закордонних мандрівок, під час яких, за словами Ф. Стеблій, місійна діяльність так тісно перепліталася з політичною, що «сьогодні важко сказати, яка з них переважала». За дорученням Ватикану в другій половині 1847 р. – на початку 1848 р. В. Терлецький здійснив розвідувальну місійну поїздку Балканами і країнами Сходу. Зокрема, він здійснив паломництво до Святої землі, ознайомився зі становищем християнських громад на Близькому Сході, по дорозі додому на два місяці зупинився в Стамбулі, побував також у Белграді, де мав зустріч з правителем Сербії Александром I Карагеоргієвичем (Караджорджевичем). В. Терлецький навіть потрапив у той час на Кавказ, де вів переговори з І. Шамілем – керівником народно-визвольної боротьби (газавату) народів Північного Кавказу проти загарбницької політики Російської імперії. Про поїздки В. Терлецького російські й австрійські офіційні кола отримували досить докладну інформацію²⁰.

¹⁶ Феодосій Стеблій, «Українці – співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії ...», 270.

¹⁷ Яковъ Головацкій, «О первомъ литературно-умственномъ движеніи Русиновъ въ Галиціи со временъ Австрійского владѣнія въ той землѣ», в *Науковий сборникъ, издаваемый литературнымъ обществомъ Галицко-русской матицы*. (Львовъ, 1865). Вып. I–IV, 93.

¹⁸ Іван Лисяк-Рудницький, «Іполіт Володимир Терлецький», 223, 227.

¹⁹ Ibid, 224.

²⁰ Іван Лисяк-Рудницький, «Іполіт Володимир Терлецький», 224; Феодосій Стеблій, «Українці – співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії ...», 271.

В. Терлецький застав революційні події «весни народів» 1848 р., що прокотилися усією Європою і захитали імперські режими, в м. Загребі у складі Габсбурзької монархії. Він одержав доручення від Ватикану виїхати до уніатських єпископів Галичини й Угорщини «для з'ясування їх ставлення до планів зближення східної і західної церков». Водночас В. Терлецький раніше зблизився з монархічним крилом польської еміграції на чолі з князем А. Чарторийським, що виступало за відновлення Речі Посполитої за підтримки західноєвропейських держав і намагалося залучити до боротьби проти Російської імперії русинів-українців. Під час планованої поїздки В. Терлецького на українські землі під Австрією А. Чарторийський поставив завдання переконувати «справжніх руських патріотів» у спільності інтересів Русі (України) і Польщі, а також доцільності патріотичної пропаганди «між козаками» на Наддніпрянській Україні. Однак В. Терлецького заарештували в травні 1849 р. у Саксонії (земля сучасної Федеративної Республіки Німеччини. – *І. Я.*), вбачаючи в ньому чужоземного революційного агента, і йому так і не пощастило добратися до Галичини²¹. Місяць у тюрмі він провів разом з російським революціонером М. Бакуніним, а наступні шість років – від 1849-го до 1855 р. проживав у Парижі²².

Отже, «весна народів» 1848–1849 рр., під час якої було створено першу українську політичну організацію – Головну руську раду, що задекларувала етнічну самобутність та окремішність галицьких русинів від сусідніх народів, поляків і росіян, мала значний вплив на ідейний світогляд В. Терлецького. Після революції він заявив про свою належність до руського народу, видавши анонімно польською мовою 1849 р. політичний трактат «*Słowo Rusina ku wszej braci szczepu słowiańskiego o rzeczach słowiańskich*» («Слово Русина до всіх братів слов'янського племені про справи слов'янські»)²³. Ця брошура зайняла особливе місце в історії української суспільної думки XIX ст., містила найповніший виклад релігійних і політичних ідей В. Терлецького²⁴. У брошурі «*Słowo Rusina ...*» він стверджував, що «між Руссю і Польщею повинна, мусить настати гармонія, ті дві сестриці повинні бути як два пні одного дерева, що тягнуть одні соки тим же коренем, зрослі надолі, але з буйним галуззям і ошатним квітом нагорі. Так Польща і Русь мусять тісніше пов'язатися між собою, кожна з них буде розвивати у власному дусі свою національність, але на підставі однієї католицької думки»²⁵. В. Терлецький висловив віру в єдність католицького духу в слов'янському світі, а призначення Русі вбачав у тому, щоб «привести до католицької єдності цілу Слов'янщину...». Ця «слов'янсько-католицька сила», писав І. Франко, мусила «знищити» Туреччину, «відродити» Грецію і «проникнути, переварити і переродити» в демократичному руслі могутню Російську імперію²⁶.

«*Słowo Rusina...*» було голосом «русина, який говорив польською в дусі концепції А. Чарторийського»²⁷. І. Франко писав, що брошура В. Терлецького 1849 р. – «се була найблискупіша і не вважаючи на масу фактичних помилок та хибну, апріорну тенденцію, найширше задумана публіцистична продукція українського ума в цілих 50-их роках» XIX ст., ґрунтовна праця, подиктована «великим талантом і нав'яна горячим та, можна сказати, не фальшивим запалом і любов'ю до України». Однак це видання було з часом «сильно забуто»

²¹ Феодосій Стеблій, «Українці – співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії ...», 271, 272.

²² Іван Лисяк-Рудницький, «Іполіт Володимир Терлецький», 224, 225.

²³ *Słowo Rusina ku wszej braci szczepu słowiańskiego o rzeczach słowiańskich*. (Paryz, 1849), 95 s.

²⁴ Іван Лисяк-Рудницький, «Іполіт Володимир Терлецький», 225.

²⁵ *Słowo Rusina ku wszej braci szczepu słowiańskiego o rzeczach słowiańskich*, 90.

²⁶ *Цит. за:* Іван Франко, «Стара Русь», 368.

²⁷ Феодосій Стеблій, «Українці – співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії ...», 274.

і навіть не потрапило до «Галицько-руської бібліографії» ХІХ ст. І. Левицького²⁸. «Терлецький трактував політичні справи як людина церкви, – наголошував І. Лисяк-Рудницький. – Релігія для нього була фундаментом громадянського суспільства». Філософія історії в розумінні В. Терлецького мала виразно провіденційний характер: Бог призначив кожному народу, включаючи руський, український народ, «особливу місію, і Його рука спрямовує всі нації до здійснення їхньої визначеної наперед долі. [...] Божа воля незбагненна». Ідейні погляди В. Терлецького були, по суті, християнсько-демократичними²⁹.

І. Лисяк-Рудницький слушно вказав на подібність поглядів В. Терлецького до ідей Кирило-Мефодіївського братства в Києві в середині 40-х рр. ХІХ ст. (хоч, правда, о. Володимир 1849 р. навряд чи добре знав про це Товариство). Історичні паралелі між двома документами – «Книгою буття українського народу» М. Костомарова і брошурою В. Терлецького «Słowo Rusina...» – пояснювалися «загальним духом» того часу, впливом творчості польських романтиків, зокрема «Книги народу польського і пілігримства польського» А. Міцкевича, виданої в Парижі 1832 р. В уявленні обох авторів ключовими питаннями тогочасної політичної думки були «соціальне християнство, егалітарна демократія, український месіанізм і слов'янський федералізм. [...] Обидві програми мали сильне релігійне забарвлення...» Однак між двома програмами були суттєві відмінності: якщо о. Володимир 1849 р. був «войовничим католиком і вірив в історичну місію уніатської, греко-католицької Церкви (далі – ГКЦ), то християнський світогляд кирило-мефодіївців мав більше нецерковний характер, за словами І. Лисяка-Рудницького, «близький за духом до радикального протестантизму», братчики обстоювали загальну ідею всесвітнього християнського месіанізму³⁰.

Обидва документи виступали за єднання слов'янських народів у боротьбі за демократичні свободи, але центральною віссю майбутньої слов'янської федерації для В. Терлецького мав бути союз поляків і русинів-українців. «Провідну роль серед слов'ян латинського обряду відігравала б Польща, – вважав В. Терлецький, – а серед слов'ян грецького обряду – Русь-Україна. Історичне покликання України автор бачив у тому, щоб у формі Київського патріархату привести всіх православних слов'ян до єдності зі Вселенською церквою при повному збереженні церковно-релігійної традиції та забезпечення рівноправності латинського і греко-слов'янського обрядів»³¹. Ідея «польсько-українського союзу» була співзвучна з панславістськими поглядами кирило-мефодіївців, але вони бачили проблему ширше – крізь призму об'єднання слов'ян з центром у Києві як передумови для національного визволення. Кирило-мефодіївці, будучи уродженцями переважно Лівобережної України, розвинули власну політичну думку «радіше у російсько-українському, аніж польсько-українському контексті». Крім того, В. Терлецький, на думку І. Лисяка-Рудницького, був значно меншою мірою «народником», ніж кирило-мефодіївці, бо «не ставив на центральне місце селянське питання», включаючи вимоги ліквідації кріпацтва. Боротьба проти кріпосного права була однією з ключовим вимог Кирило-Мефодіївського братства, яку вони запозичили в декабристів³².

«Słowo Rusina...» В. Терлецького мало суспільний резонанс у Галичині. Рецензію на брошуру написав історик А.Петрушевич у часописі «Зоря Галицька» в січні 1850 р.

---

²⁸ Іван Франко, «Стара Русь», 360.

²⁹ Іван Лисяк-Рудницький, «Іполіт Володимир Терлецький», 231, 232.

³⁰ Ibid, 242, 243.

³¹ Феодосій Стеблій, «Українці – співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії ...», 272.

³² Іван Лисяк-Рудницький, «Іполіт Володимир Терлецький», 242.

(ч. 27)³³. Аналізуючи значення двох документів для розвитку української політичної думки – «Книги буття українського народу» М. Костомарова і «Słowa Rusina ...» В. Терлецького, І. Лисяк-Рудницький слушно зауважив, що їхні історичні долі були «зовсім не схожі між собою»: якщо ідеї кирило-мефодіївців послужили «наріжним каменем» для ідеології українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст., «аж до революції 1917 р.», то про В. Терлецького нащадки практично забули, йому «ніколи не бракувало особистих друзів, але він не мав учнів. [...] Іполіт Терлецький залишається забутою постаттю новітньої української інтелектуальної історії». Не в останню чергу це пояснюється тим, що В. Терлецький на схилі віку радикально змінив свої ідейно-політичні погляди, став москвофілом і виїхав до Російської імперії, де й помер. Для порівняння, пристрасна поезія Т. Шевченка, як і твори найвидатніших братчиків М. Костомарова і П. Куліша, мали переломний вплив на сучасників у середині ХІХ ст., «вони спромоглися передати свої провідні ідеї наступному поколінню» українських діячів, зокрема в Галичині³⁴.

У 50-х рр. ХІХ ст. В. Терлецький мав зв'язки з багатьма провідними церковними і світськими діячами в Європі. Так, 1852 р. він за рекомендацією видатного польського поета і громадського діяча А. Міцкевича, з яким познайомився ще наприкінці 30-х рр., зустрівся з президентом Французької республіки Луї Наполеоном, небожем Наполеона І. В. Терлецький був особисто добре знайомий з Ю.-Б. Залеським – видатним представником «української школи» в польській літературі. Він мав також підтримку від оточення князя А. Чарторийського, навколо якого об'єдналася польська емігрантська діаспора в Парижі (т. зв. «готель Ламбер») ³⁵. Втілюючи в життя унійні плани, В. Терлецький став парохом першої Східної католицької церкви в Парижі, названої іменами святих Кирила і Мефодія й урочисто відкритої 1850 р. В церкві виголошувалися проповіді «руською» мовою. Під його керівництвом у столиці Франції засновано Інститут для виховання священників-місіонерів у східному обряді, де навчали церковнослов'янської мови й обрядів східної церкви. Щоправда, кількість учнів була незначною, а всього висвячено за сприяння В. Терлецького лише двох, зокрема його «протеже» (вислів І. Лисяка-Рудницького), майбутнього митрополита Ю. Сас-Куїловського, попередника А. Шептицького³⁶.

Однак позиції В. Терлецького в Парижі, де він проживав у першій половині 1850-х рр, незважаючи на його активну багатогранну діяльність, були досить хиткі. «Його звинувачували одночасно у протилежних речах, – писав І. Лисяк-Рудницький, – у тому, що він є червоним революціонером, який підбурює європейські держави проти Росії, і в тому, що він є таємним православним і російським агентом, який намагається зруйнувати католицьку церкву і польську національність»³⁷. Водночас В. Терлецький поступово втратив підтримку з боку Риму й особисто Римського Папи Пія ІХ, якою користувався раніше. Після революційних подій у Європі 1848–1849 рр. церковне керівництво РКЦ на якийсь час перестало цікавитися «інноваційними проектами» в суспільній сфері. З іншого боку, в самого В. Терлецького наростало розчарування в політиці польських кіл, що мала великодержавне спрямування для відродження Речі Посполитої з включенням етнічних українських («руських») земель аж до Дніпра, без урахування мовно-культурних і релігійних особливостей Правобережної України. Він піддав критиці роботу латинських місіонерів на землях східного християнства, що викликало невдоволення серед ватиканської бюрократії³⁸.

³³ Феодосій Стеблій, «Українці – співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії ...», 273.

³⁴ Іван Лисяк-Рудницький, «Іполіт Володимир Терлецький», 243, 244.

³⁵ Ibid, 222, 225.

³⁶ Ibid, 226.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid, 227.

За цих умов В. Терлецький дедалі більше виявляв інтерес до австрійської Галичини, де проживали русини, з якими він себе ідентифікував. З Парижа В. Терлецький встановив контакти з деякими галицько-руськими діячами – єпископом Г. Яхимовичем, Я. Головацьким, П. Костецьким та ін., дописував до львівської газети «Зоря галицька». У двох числах (ч. 20, 21) за 1851 р. було опубліковано статтю В. Терлецького про паризьке Східне товариство³⁹, яке він заснував. «Нашого языка не забоваємъ, – писав В. Терлецький, – бо нимъ говоримо, молимся и денещо оучимся, а якъ Богъ позволитъ, то принесемо нашою дань литераторъ? народной». І з сумом зауважував: «Только що нїякихъ роскихъ книжокъ не маемъ, а тотки достати ихъ ни за що не можна». Він звернувся з проханням до читачів часопису, «щобyste копили доброю яко грамматико роскою и дрогиі якіи найдете книжки и намъ прислали», а також констатував потребу мати в Парижі ще одного священика («менѣ одному тяжко доже»), дяка, ноти церковних пісень, «треба много дрогихъ рѣчей ...»⁴⁰ 1855 р. В. Терлецький ліквідував свій паризький Інститут для виховання священиків-місіонерів, а його бібліотеку, архіви та інше рухоме майно подарував Народному дому у Львові – українській культурно-освітній установі в Галичині, заснованій 1849 р. зусиллями Головної руської ради⁴¹.

У вересні 1855 р. В. Терлецький назавжди залишив Західну Європу, вирішивши вступити в греко-католицький монастир на українських землях під Австрією. Перед цим він близько півтора року здійснював свою другу місіонерську подорож на Близький Схід, під час якої три місяці жив у Єрусалимі, побував також на Мальті, в Александрії, Каїрі, Бейруті, Дамаску, Стамбулі та ін. Багато подорожуючи, В. Терлецький не втратив кваліфікацію лікаря, зокрема надавав медичну допомогу турецькому паші, правителеві м. Єрусалима⁴². З Бейрута В. Терлецький 7 (19) травня 1856 р. надіслав поштою довгого листа Я. Головацькому⁴³, в якому емоційно описав враження від поїздки, свою діяльність і висловив надію невдовзі знайти надійний притулок серед руських співвітчизників у Галичині. «Кажете мени, – писав В. Терлецький, – що в Гальции вси – и преосв. Владыка, и Каноныки, и Отцы Васыльиане – прыняли бѣ мя з видвертыми роками. Вирою и прошо Вас всим за то сердешно подяковаты ...»⁴⁴

Перепливши на кораблі Чорне море, В. Терлецький вирушив далі через Белград до Австрійської імперії, кордон якої перетнув навесні 1857 р.⁴⁵. Про приїзд В. Терлецького писав з Відня І. Головацький у листі до свого брата Якова у Львові 26 квітня 1857 р. (за новим стилем): «Недавно пріѣхалъ сюда Отець Ипполитъ Терлецкій, смѣсь польскаго Украинца въ наружной православной или лучше греческой формѣ. Я познакомился съ нимъ, и могу сказать, что онъ уже свой вѣкъ пережилъ и не годится больше ни для какой пропаганды – онъ совершенно безвредно могъ бы поживать между нашимъ клиромъ или по крайней мѣрѣ въ какомъ монастырѣ, чего онъ именно и желаетъ для успокоенія старости своей»⁴⁶. Мабуть, В. Терлецький у розмові з І. Головацьким висловлювався про свій намір поселитися в місцевому монастирі ГКЦ, але чи вдасться це йому зробити в Галичині, адресант не був упевнений. «Такъ отошлютъ его, можетъ быть, между Венгерскую братію

³⁹ Іполитъ Терлецкій, «Допись зъ Парижа,» *Зоря Галицка*. 1851. Ч. 20. 28 лютого (12 марта): 163, 164; Ч. 21. 3 (15) марта: 171–173.

⁴⁰ Ibid. Ч. 21. 3 (15) марта: 172.

⁴¹ Остап Середа, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іполит) Терлецький ...»: 83.

⁴² Іван Лисяк-Рудницький, «Іполит Володимир Терлецький», 227.

⁴³ Кирило Студинський, *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62*. Збірник фільольогічної секції НТШ. Т. VIII. (Львів, 1905). Т. I, 273–276.

⁴⁴ Ibid, 274.

⁴⁵ Іван Лисяк-Рудницький, «Іполит Володимир Терлецький», 227.

⁴⁶ *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62*, 351.

(в Угорську Русь, на Закарпаття. – *І. Р.*), – пророчо зауважив І. Головацький у кінці листа, – тамъ люди сердечные, какъ и онъ самъ Терлецькій»⁴⁷.

Намісник Галичини поляк А. Голуховський, що всіляко сприяв посиленню польських позицій у краї і вбачав у русинах елемент, потенційно небезпечний для монархії Габсбургів, що тяжіє до Російської імперії, був проти переїзду В. Терлецького. В уявленні галицьких поляків, що займали домінуючі позиції в соціально-економічному і політичному житті краю, він був «рenegатом». Водночас з певною недовірою до місіонерської діяльності В. Терлецького ставилася греко-католицька ієрархія. В особі В. Терлецького, писав у спогадах К. Устиянович, вбачався своєрідний «Конрад Валленрод», тобто поляк, що діє замасковано, завдаючи шкоди руському народові. В. Терлецький як монах Василіанського чину довгий час був відірваний «водъ руского народного житя» в Галичині, проживаючи в угорській частині Русі, за словами К. Устияновича, йому так і не вдалося «зреформувати – якъ того хотѣвъ – Василіанъ ...»⁴⁸ «Його довге волосся, – писав про В. Терлецького І. Лисяк-Рудницький, – пишна борода й рясa на кшталт православної контрастували з поголеними обличчями і златинізованим одягом місцевого греко-католицького духовництва». Натомість для самого В. Терлецького відповідний стиль був виразом прихильності до християнства східного обряду⁴⁹.

Переїхавши в середині 1857 р. із Заходу, В. Терлецький на перших порах поселився на етнічних українських землях у складі Угорщини. У червні 1857 р. він вступив у Мукачеві до Василіанського чину, прийнявши чернечий постриг і нове ім'я – Володимир. Невдовзі він був переведений з Мукачівського до Малоберезнянського василіанського монастиря ГКЦ (с. Малий Березний – це територія сучасної Закарпатської області України, у складі Великоберезнянського району), а 1861 р. – до Краснобрідського монастиря ЧСВВ (нині с. Красний Брід розташоване у Словаччині) як магістр новіціату⁵⁰. «Але людині, яка багато подорожувала, – писав І. Лисяк-Рудницький, – і звикла до таких великих столиць, як Париж і Рим, було затісно серед диких Карпатських гір». В. Терлецький час від часу їздив до Галичини і публікувався в місцевій пресі, що трохи «урізноманітнювало його життя»⁵¹. Так, 1856 р. В. Терлецький опублікував у львівській «Зорі галицькій» під псевдонімом Русин із Рима чотири переклади віршів свого давнього приятеля, чільного представника «української школи» в польській літературі Б. Залеського⁵². Водночас публікувалися докладні, в трьох частинах записки подорожі В. Терлецького з Рима в Єрусалим, на Святу землю⁵³, що, очевидно, викликали інтерес у галицьких читачів.

⁴⁷ Ibid, 352.

⁴⁸ Корнило Устиянович, *М. Ф. Раевській и російській панславизмъ. Споминки зъ пережитого и передуманого.* (Львовъ, 1884), 78.

⁴⁹ Іван Лисяк-Рудницький, «Іполіт Володимир Терлецький», 228.

⁵⁰ «Д-ръ Владимиръ Терлецькій и его жительство на угорской Руси», *Слово*, 1872. 9 (21) мая. Ч. 41: 1; 11 (23) мая. Ч. 42: 1, 2.

⁵¹ Іван Лисяк-Рудницький, «Іполіт Володимир Терлецький», 228.

⁵² Русинъ изъ Рима, «Думка Атамана Косинского», *Зоря Галицка*, 1856. Ч. 8. 17 лютого: 57, 58; Русинъ зъ Рима, «На чайцѣ», *Там само*. Ч. 21. 17 мая: 161; Русинъ въ Римѣ, «Що мнѣ съ того!», *Там само*. Ч. 32. 3 серпня: 248; «Люлюканье дѣтинѣ Иванѣ», *Там само*. Ч. 44. 26 жолтня: 332.

⁵³ «Где нешто съ записокъ второго путешествія зъ Рима въ Єрусалимъ», *Зоря Галицка*. 1856. Ч. 2. 8 сѣчня: 10, 11; Ч. 3. 12 сѣчня: 17, 18; Ч. 4. 23 сѣчня: 26, 27; Ч. 5. 27 сѣчня: 34–36; Ч. 6. 3 лютого: 41, 42; Ч. 7. 10 лютого: 49–51; «Другая выпись изъ записокъ второго путешествія зъ Рима въ Єрусалимъ священника гр.-кат. Церкви Иполита Терлецького», *Зоря Галицка*. 1856. Ч. 25. 15 червня: 194–196; Ч. 26. 22 червня: 202–204; Ч. 27. 29 червня: 210–212; Ч. 28. 6 липня: 233, 234; Ч. 29. 13 липня: 226, 227; Ч. 30. 20 липня: 233, 234; «Третяя выпись съ записокъ второго путешествія съ Рима въ Єрусалимъ совершенного гр. священникомъ кат. Церкви Иполитомъ Терлецькимъ (Одинъ день въ Єрусалимѣ)», *Зоря Галицка*. 1856. Ч. 35. 24 серпня: 272, 273; Ч. 36. 31 серпня: 280–282; Ч. 37. 7 вересня: 287–289; Ч. 38. 14 вересня: 295–297.

Нарешті, 19 (31) грудня 1861 р. В. Терлецький отримав дозвіл від протоігумена переїхати до Галичини, австрійської частини Габсбурзької монархії⁵⁴. Вперше він особисто побував у Галичині ще наприкінці 1858 р., коли мав на меті збір пожертв на свій монастир, а його супутником був відомий закарпатський поет, будитель національного духу місцевих русинів о. О. Духнович, з яким у нього зав'язалися доброзичливі стосунки. Останній навіть присвятив В. Терлецькому 1860 р. поему з побажанням, щоб «руський богатыр» міг знайти «дружбу і мир» у своєму притулку серед Карпатських гір⁵⁵. О. Духнович емоційно писав:

Честный Отче Владимирь!
Тебе другъ витаеъ щиръ
И весь угро-рускій клиръ
Изъ Карпатскихъ вольныхъ горъ.
Хоть Ты, рускій богатыръ,
Затворился въ монастырь, –
Но читаешъ намъ псалтырь,
Честный Отче Владимирь!⁵⁶.

Під час першої поїздки до Галичини В. Терлецький особисто відвідав Народний дім у Львові. Про це, зокрема, довідуємося з листа М. Куземського до Я. Головацького від 23 листопада (5 грудня) 1858 р. Адресант писав, що О. Духнович і В. Терлецький залишилися «домомъ народнымъ задоволени»⁵⁷. В. Терлецький проявив інтерес до національного життя в Галичині, встановив листовні контакти з Я. Головацьким. Так, у листі до колишнього діяча «Руської трійці» 17 (29) січня 1859 р. В. Терлецький радив, щоб культурно-освітнє Товариство «Галицько-руська матиця» розпочала видання нового політичного часопису, більшого за обсягом і значно цікавішого, ніж віденський урядовий «Вѣстникъ» (виходив з 1849 р. як «Галичо-рускій вѣстникъ» у Львові, з 1850 р. змінив назву на «Вѣстникъ для русиновъ Австрійскої державы», друкувався у Відні до 1866 р.), запропонувавши свою допомогу⁵⁸. «Вистныкъ виденській якось тутки не любить русынамъ», – зауважив В. Терлецький. Якби «Матиця» взялася за видання, то «зъ моеї сторони я бымъ охотно пиднявъ ся... буты сотрудныкомъ такъ полезного дила». З позицій русько-української національної єдності В. Терлецький писав: «Велике то для насъ несчастіє, що не маємо ниякої часопыси руской, котра бь спомоществовала розвитію духовному и народному нашому, та сообщала якось Русынивь обохъ сторонъ Карпаты»⁵⁹.

На початку січня 1861 р. у Львові почала виходити русофільська газета «Слово», навколо якої сформувалася група проросійськи налаштованих діячів (редактор часопису до 1870 р. Б. Дідицький, І. Наумович, Я. Головацький, А. Петрушевич, В. Площанський та ін.). На перших порах часопис намагався виступати від імені русинів Галичини, незалежно від їхньої політичної орієнтації. Одним із дописувачів «Слова» став В. Терлецький, що опублікував у першому річнику газети велику програмну статтю «Де-нещо о русской народности». Вона спростовувала твердження польських діячів, нібито «галицькі русини є частиною польської нації». За словами О. Середи, «в цій політичній атмосфері галицько-руський рух потребував власної національної ідеї», яку В. Терлецький обґрунтував «чи не найліпше» в той час⁶⁰. Б. Дідицький у примітці зауважив, що «сію прекрасную статью» він

⁵⁴ «Д-ръ Владимирь Терлецкій и его жительство на угорской Руси,» *Слово*. 1872. 11 (23) мая. Ч. 42: 1.

⁵⁵ Іван Лисяк-Рудницький, «Іполіт Володимир Терлецький», 228, 246.

⁵⁶ *Цит. за:* Іван Франко, «Стара Русь», 372.

⁵⁷ *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62*, 419.

⁵⁸ *Ibid*, 427–429.

⁵⁹ *Ibid*, 428.

⁶⁰ Остап Середа, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький ...»: 85.

отримав від автора, «изъ роду украинця», разом із записками про паломницьку подорож в Єрусалим та інші місця Сходу в середині 1850-х рр.⁶¹. Частина цих записок, в яких розповідалося про заходи В. Терлецького в справі поширення унії, вийшла друком завдяки Б. Дідицькому 1861 р.⁶². Однак ця публікація не була завершена (вийшов тільки перший том), бо «викликала замішання в галицької громадськості. Очевидно, автор занадто критично написав про римське духівництво з оточення папи та висловлював занадто сміливі погляди в церковному, зокрема обрядовому, питанні»⁶³.

У статті «Де-нещо о руской народности» В. Терлецький сформулював власне розуміння української («руської») національної ідеї, обґрунтував політичну окремішність руського народу на основі історичних, мовно-культурних та деяких інших аргументів. Як частина «великого племені словянського» руський народ займав важливе місце в християнстві, мав привести східних християн до єдності з католицькою Церквою, що було завданням галицьких греко-католиків. Вони мали вплинути на православних слов'ян на схід від Збруча і схилити їх до церковної унії з Римом⁶⁴. На відміну від «Słowa Rusina...», де говорилося про нерозривний союз Русі з Польщею, в програмній статті у «Слові» 1861 р., В. Терлецький чи не вперше відкрито дистанціювався від полонофільства, «польських побратимов», які хочуть «насильно накинути намъ свой языкъ, свою народность!» Більша частина статті була спрямована проти уявлень значної частини поляків, що Русь є частиною Польщі, а «руська» мова – діалектом польської⁶⁵. Автор наголошував, що про національність певної групи людей свідчать об'єктивні ознаки, зокрема їхні віросповідання, обряд, мова і звичаї, за якими русини відрізнялися від сусідніх народів – поляків і росіян («довольно поглянути на Русина зъ котрой нибудь окрестности широкой ними населенной земли, дабы увѣритися, що то инший со всѣмъ народъ отъ польского и російского»)⁶⁶.

По суті, В. Терлецький став на бік українських народовських поглядів у Галичині й обстоював право руського народу на самостійне існування. Ключову роль у національній самоідентифікації, в його розумінні, відігравав суб'єктивний фактор – національна свідомість, під якою розумілося уявлення про себе як національну спільноту, націю. Як стверджують сучасні дослідники, «вирішальною для існування нації... у модерному розумінні цього слова стає суб'єктивна ознака», яку називають «національною свідомістю», «колективною солідарністю», «почуттям спільності» тощо⁶⁷. Для В. Терлецького вже на початку 1860-х рр. було очевидним, що в галицьких русинів існувало розуміння своєї національної самобутності, «внутренне почувствование окремишности своего Я народного, почувствование своей народности. Се послѣднее знамя... головное, основательное, такъ що оно само може составлять окремишню народность, безъ него же всѣ други ей не сотворять». В. Терлецький писав про те, що галичани усвідомлюють єдність русько-українського простору, «се чувствие своей окремишности мають Русини въ высокой степени»: «Вопроси кого нибудь зъ руского народа: старого, чи молодого, чи таки дитину, мужчизну, чи женську, зъ отки бь онъ не бувъ: зъ Киева, Полтавы, Харкова, Камяньця, Миньска, Полоцка, отъ Львова, Перемышля, чи зъ Бескида: хто ты? каждый ти скаже: я Русинъ»⁶⁸.

⁶¹ Ibid.

⁶² И.А. Терлецкій, *Записки второго поклоннического путешествія зъ Рима въ Иерусалимъ и по инымъ мѣсяцямъ Востока*. (Львовъ, 1861. Т. I. Вып. I), 120 с.; 1862. Т. I. Вып. II, 103 с.

⁶³ Остап Середа, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Ипполит) Терлецький ...»: 85.

⁶⁴ Терлецкій В. «Де-нещо о руской народности», *Слово*. 1861, 28 юнія (10 юлія). Ч. 43: 249.

⁶⁵ Ibid. 15 (27) цвѣтня. Ч. 24: 129, 130.

⁶⁶ Ibid. 19 цвѣтня (1 мая). Ч. 25: 137.

⁶⁷ Георгій Касьянов, *Теорія нації та націоналізму*. (Київ, 1999), 54, 55.

⁶⁸ Терлецкій В. «Де-нещо о руской народности», *Слово*, 1861. 19 цвѣтня (1 мая). Ч. 25: 137.

Водночас русини-українці обабіч Збруча, на відміну від сусідніх народів – поляків і росіян, усвідомлювали свою належність до одного народу на рівні антитези «Ми–Вони». «... Се Ляхъ, се Москаль, се Німець, се Бусурманъ, – писав В. Терлецький, – кождый Русинъ знає добре розрознити себе отъ иншихъ народностей, чувствує, що составляетъ отъѣнну отъ другихъ народность. Толкуй ему якъ хочь, що онъ Полякъ, або Россіанинъ, або Німець; то не пристане ани до его головы, ани до его сердца, онъ все буде казати: вже я таки Русинъ»⁶⁹. Для В. Терлецького не було сумніву в окремішності «русского», тобто українського народу, відмінного від поляків і росіян. Заперечуючи тезу, нібито галицькі русини підтримують деспотизм і є ворогами свободи, В. Терлецький з ліберальних позицій покладав великі надії на конституційний розвиток Габсбурзької монархії. Демократичні свободи в Австрії, проголошені на початку 1860-х рр., дозволять русинам «виступити на позорище публичного життя въ законодательствѣ, на соймѣ, въ школахъ и въ цѣломъ народномъ жити». В. Терлецький сподівався, що австрійський уряд рано чи пізно задовольнить політичні вимоги галичан, зокрема щодо відокремлення східної, руської Галичини від західної, польської⁷⁰, а в Російській імперії колись «заяснѣе слобода», і весь руський народ («рускій (з одним –с. – *I. P.*) народъ») визволиться з вікових пут рабства⁷¹.

Однак незважаючи на обґрунтування на сторінках львівського «Слова» самотності русько-українського народу, В. Терлецький не мав самостійницьких прагнень, політичної програми досягнення національно-державної незалежності Русі-України. Основою його світогляду було християнське віровчення, на якому мали будуватися суспільні відносини. Завданням кожної людини було не плекати мрії про зміни на політичній мапі Європи, а трудитися в міру своїх сил для здійснення Божих планів. «Задачею народности русской въ Галичинѣ е: составленіе такого внутреннего устройства, дабы въ ней розцвѣнуло на родимомъ основаніи царство Боже [...] назначеніемъ ей относительно къ соплеменникамъ почитаемо: указувати имъ путь родимого христіанского развитія и исправляти движенія, отступаючіи отъ духа народного или христіанского». Найбільшу увагу передбачалося звернути на добре, чесне виховання народу, зокрема шляхом розвитку вчительських і священницьких семінарій⁷².

Детальніше свою національно-політичну орієнтацію на початку 1860-х рр. В. Терлецький з'ясував у передмові до публікації окремим виданням українського перекладу поезій Ю.-Б. Залеського (Перемишль, 1861 р.)⁷³. Вірші відомого представника «української школи» в польській літературі було видано гражданським шрифтом фонетичним правописом, а сам В. Терлецький відкрито виступив прихильником входження народнорозмовної мови в літературу, в дусі ідей фольклорно-літературного альманаху «Русалка Дністровая», який видала «Руська трійця» в 1837 р. Чернець піддав гострій критиці діяльність мовних русофілів і полонофілів у Галичині, що обстоювали національну літературу місцевих русинів відповідно на основі російської або польської літературних мов. Він із сумом писав, що серед освіченої верстви руського суспільства існує багато людей, які «все то лячки, то московски говорятъ, якбы ся стыдали гарной, ридной, батчыной (батьківської, народної. – *I. P.*) бесиды...» Віддалення від народномовної основи загрожує втратою етнічної самотності русинів, бо «не годить ся пренебрегати языкъ, котрымъ такъ гарно видаються найделькатнійши чувствія души». «Языкъ нашъ такъ гарный и звучный, такъ богатый ...» – з гордістю писав В. Терлецький про «руську»

---

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid, 1861. 23 юнія (5 юлія). Ч. 42: 244.

⁷¹ Ibid, 3 (15 юнія). Ч. 37: 215.

⁷² Ibid, 23 юнія (5 юлія). Ч. 42: 243.

⁷³ *Думы та думки Юсыта Богдана Залеского*, переведени зь полского на родимый рускій языкъ издани же Др. Владиміромъ Терлецькимъ. (Перемишль, 1861), 92 с.

мову, що повинна зайняти гідне місце «помежъ языками словянскими»⁷⁴.

На думку В. Терлецького, «руська», тобто українська мова мала пройти шлях, аналогічний літературним мовам інших європейських народів, де свого часу були витіснені церковні латинська і грецька мови, а введена в літературу жива народнорозмовна бесіда. На той час, писав він, існувало вже багато доказів того, що українська народна мова придатна для високої літератури і науки, відмінності між її різними діалектами були несуттєвими, а граматичні чи правописні розбіжності – неминучими на цьому етапі розвитку власної культури. Отже, на початку 60-х рр. XIX ст. В. Терлецький обстоював, по суті, ідейні погляди «ранніх» народовців на літературну мову галицьких русинів⁷⁵. У мовно-літературному питанні він засуджував представників колишньої руської інтелігенції, що зреклися рідної мови, стали на бік винародовлення: «Имена ихъ льшень ще по ныни существуютъ, но вже и вони сами непочитуютъ ся за русынивъ, ани ихъ годить ся до русынивъ чыслити». «...Будьте зъ народомъ, – відкрито закликав В. Терлецький тогочасну українську інтелігенцію, – не выбигайте по за нього, бо и винъ васъ не спизнае за своихъ, видрече ся васъ»⁷⁶.

В українському перекладі поезії поляка Ю.-Б. Залеського були сповнені козацько-українського патріотизму. Зокрема, писалося про славне козацьке минуле і «рідну мати» – Україну, були згадки про Гетьманщину і гетьманів. Публікація поетичної збірки Ю.-Б. Залеського «Думи та думки...», яку здійснив В. Терлецький, відповідала очікуванням тогочасної народовської молоді, хоч інформації про рецепцію цього видання в Галичині, на жаль, бракує. Місцеві народовці звернули особливу увагу на козацький період історії, навіть внутрішня структура народовських громад була побудована за зразком устрою козаків. Зрозуміло, що ця «козакофілія» не могла не викликати серед народовців інтересу до творчості «української школи» в польській літературі, включаючи її чільного представника Ю.-Б. Залеського⁷⁷. На початку 1860-х рр. В. Терлецький здійснив також переклад українською мовою з латинської книжки «Подражанья Ісуса Христа»⁷⁸. Видання на релігійну тематику в Перемишлі прихильно поставилося до української простонародної мови. «Языкъ нашъ рускій, – писав В. Терлецький у вступному слові «до земляків», – сія таки истинно найкраснѣйша и найспѣвнѣйша галузь ... словянскои бесѣды, до сего времени не малъ перевода сеи книжочки...» Для порівняння, сусідні народи вже мали по кілька видань цієї книжки: «Ляхи щось зъ пять, а Москалѣ зо три переводы...»⁷⁹.

У грудні 1861 р., як відомо, В. Терлецький отримав дозвіл переїхати в Галичину, до цього часу він відвідував край періодично з короткочасними візитами. Вже 17 лютого 1862 р. В. Терлецький прибув до Львова й оселився у Свято-Онуфріївському монастирі оо. василіан, а за кілька днів, 22 лютого, вперше відвідав «руський бал» у столиці Галичини. Щоправда, активна діяльність В. Терлецького в краї була нетривалою, дослідники

⁷⁴ «Предисловіе Издателя,» у *Думи та думки Іосѣта Богдана Залеского*, 6, 7.

⁷⁵ Остап Серета, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький ...» : 91.

⁷⁶ *Думи та думки Іосѣта Богдана Залеского ...*, 9.

⁷⁷ Остап Серета, «Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-ті роки XIX століття),» в *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. (Львів, 2001). Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Ф. Стебля, 384.

⁷⁸ *Подражанья Ісуса Христа. Книжокъ четыры. Сочиненіе Фомы зъ Кемписа каноника по правиламъ свят. Августына*. Переведеніи зъ латыньского на рускій языкъ Іпполитомъ (Владиміромъ) Андреевомъ Терлецькимъ, попомъ святой словянско-католической церкви, святого богословія и врачества докторомъ, мисіонеромъ апостольскимъ. (Перемышль, 1862), 488+10 с.

⁷⁹ «Слово до нашихъ земляковъ,» у *Подражанья Ісуса Христа. Книжокъ четыры. Сочиненіе Фомы зъ Кемписа каноника по правиламъ свят. Августына ...*, X.

пов'язують її передусім з розвитком «обрядового» руху. В. Терлецький одним з перших гостро порушив «обрядове» питання в Галичині у відомій статті «Де-нещо о руской народности» на сторінках львівського «Слова». Суть позиції ченця полягала в поверненні церковного обряду греко-католиків до давніх східнохристиянських форм, очищенні його від латинських домішок. Інтерес В. Терлецького до «обрядового» питання пояснювався тим, що він усвідомлював важливість церковного обряду для збереження власної національної ідентичності, складником якої були православні русини-українці на схід від Збруча у складі Російської імперії. У часописі «Слово» в 1861–1863 рр., за підрахунками О. Середи, було вміщено близько 120-ти статей з «обрядової» проблеми, майже половину з них опубліковано 1862 р., коли В. Терлецький переїхав до Галичини. Серед названих публікацій його перу належало лише декілька⁸⁰.

У вересні 1862 р. газета «Слово» (ч. 66, 67) опублікувала пристрасну проповідь В. Терлецького, виголошену в церкві Святого Онуфрія при монастирі отців василіан у Львові⁸¹. Чернець прямо закликав «нашу церковь, ... нашъ Чинъ (Василіанський. – *I. P.*) до возстанія зъ того вѣкового сна немочи и пониженія, въ якій погрузили ихъ были несчастни, ворожи обстоятельства...»⁸². «Лиха доля постигла була нашу церковь», – зауважив В. Терлецький. ГКЦ мала високе призначення, за його словами, для «соединенія Востока зъ Западомъ», становила «дорогоцѣнный бисеръ, прехорошій вѣнецъ католичества». Однак несприятливі історичні обставини «успѣли отторгнути отъ нашей церкви высши сословія, збезобразили ей величественность, ей красу, привести ю до крайного рознеможенія». Автор звернув увагу «на тѣсну связь нашей церкви съ ей обрядомъ и нашою народностию»⁸³. Отже, він усвідомлював, що ГКЦ з її східним обрядом відіграла вирішальну роль у збереженні етнічної самобутності галицьких русинів, а релігійний фактор мав чи не вирішальне значення для відрізнення їх від поляків. Однак на практиці жодна з протилежних тенденцій у середовищі греко-католицького духівництва – тісної інтеграції з католицьким світом або орієнтації на східну традицію – не могла здобути виразну перевагу, що поставило б під сумнів саму рацію існування церкви⁸⁴.

Патріотична позиція В. Терлецького отримала підтримку серед галицьких народовців. Перший народовський часопис «Вечерниця», що виходив у Львові з лютого 1862 р., навіть закликав придбати портрет В. Терлецького і прикрасити ним, як і портретом національного «будителя» Т. Шевченка, кожну руську хату. «Заслуги о. В. Терлецького суть ажъ занадто кожному зъ насъ знаеміи, – писала редакція «Вечерниця», – абы мы ще ... потребували пригадувати те, що портретъ сего мужа повиненъ бы украшати кожду руську хату»⁸⁵. Часопис у цьому ж травневому номері 1862 р. надрукував цікавий матеріал про с. Гошів і місцевий монастир, підписаний «В.», автором якого був, мабуть, о. Володимир Терлецький⁸⁶. Стаття із захопленням інформувала про перші враження від знайомства з церквою при Гошівському монастирі, куди В. Терлецького було переведено якраз у травні 1862 р. «Красна й велична церковь, – писав він, – просторонна и свѣтла, цѣла въ серединѣ

⁸⁰ Остап Середи, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Ипполит) Терлецький ...»: 91, 92.

⁸¹ «Проповѣдь Пр. О. Володимира Терлецького, сказанная на дню 27. Юлія (7. Авг.) с. г. въ церкви св. Онуфрія во Львовѣ,» *Слово*, 1862. 22 августа (3 септемврія). Ч. 66: 1–3; 25 августа (6 септемврія). Ч. 67: 1–3.

⁸² Ibid, 22 августа (3 септемврія). Ч. 66: 1.

⁸³ Ibid, 25 августа (6 септемврія). Ч. 67: 1.

⁸⁴ Олег Турій, ««Попи і хлопи»: соціальна «доктрина» греко-католицького духовенства і національно-політична мобілізація українського селянства Галичини в середині XIX століття», у Ковчег: наук. зб. із церковної історії. (Львів, 2001). Чис. 3, 296.

⁸⁵ Вечерниця. Литерацьке письмо для забавы и науки. 1862. 10 мая. Ч. 15: 119.

⁸⁶ В. Гошівъ «Урывокъ зъ описовъ подорожного,» Там само: 119, 120.

ажь сіяє ... Або я годень се й описати та розказати, яки мене чутья обгорнули, коли зачали пань-отцѣ входѣ! [...] минѣ здавалось, що я нѣбды десь недалеко вышныхъ небесъ, де прощанье и помилуванье грѣха безконечнымъ милосердьемъ Отца Небесного ...»⁸⁷.

Отже, під час розгортання гострої обрядової боротьби В. Терлецький виступив за реформу Василянського чину, зокрема новіціату, в напрямку усунення польських і латинських впливів на майбутніх ченців. Однак значно більший вплив на «обрядовий» рух мала, за словами О. Середи, «його напівтаємнича постать, «східний» зовнішній вигляд – клобук, ряса й, особливо, борода, якою він сам дуже дорожив»⁸⁸. П. Костецький, відомий журналіст, поет і громадський діяч, представник генерації діячів «gente Rutheni, natione Poloni», пізніше згадував про В. Терлецького: «... Сам із поважною бородою, убраний у широку рясу, з довгим волосем, як схизматицький архимандрит, толкуючи про греко-уніятські обряди на Сході, де вони заховали ся в цілій чистоті від віків, мусів [...] поразати і ум, і фантазію галицько-руського клиру...»⁸⁹ Приїзд В. Терлецького до Галичини і публікація його статей у пресі лише активізували «обрядовий» рух, що час від часу порушувався в галицько-руському суспільстві, зокрема під час революційної «весни народів» 1848–1849 рр., а особливого розмаху набрав на початку 1860-х рр. «Обрядовці» спрямували свою критику насамперед проти заборони священникам носити бороди, довге волосся, рясю і клобуки, відсутності іконостасів у церквах та ін. Однак чіткого розуміння того, в якому напрямку, «в чому і як саме» вартувало зреформувати обряд, не було⁹⁰.

«Сам по собі рух за очищення обряду, – стверджує львівський дослідник О. Турій, – не був тотожний москвофільству і виник як реакція на латинізацію у Греко-Католицькій Церкві ще задовго до 1848 р. Але з часу «Весни народів» він отримав виразне національно-політичне забарвлення». З часом, особливо із середини 60-х рр. XIX ст., природне прагнення до збереження власної конфесійної самобутності було підсилено пробудженням національної самосвідомості галицьких русинів-українців та гострим політичним протистоянням з польським національним рухом, що, за словами О. Турія, успішно використовували москвофільські лідери «для досягнення своїх «об'єдинительських» цілей. [...] Основним рушієм боротьби проти латинізації було нижче духівництво...» Прихильність до питання очищення обряду від накиннутих «латинських» форм була індикатором політичної сміливості й антипольськості галицько-руських патріотів⁹¹. Активну участь в «обрядовому» русі на етнічних українських землях у складі Габсбурзької монархії 1860-х рр. взяв В. Терлецький як послідовний прихильник східної традиції, «чистоти обряду».

«Обрядове» питання В. Терлецький обговорював влітку 1862 р. з митрополитом Г. Яхимовичем. «Радо мене пріймавь, – згадував він. – Бесѣдовалисьмо и о обрядѣ, казавъ, що, собравши мнѣнїя священниковъ, постановить комисію...». Результати роботи комісії митрополит обіцяв передати до Рима, але зауважив, що «тяжко то привести все до чистоты первобитной, бо вже такъ попривикали люде». У відповідь В. Терлецький сказав, що «доки обрядъ не очиститъ ся со всѣмъ, не буде ряду»⁹². Церковна верхівка ГКЦ не зайняла виразного становища в «обрядовій» боротьбі, однак ставлення Г. Яхимовича до В. Терлецького було досить прихильним. Водночас велика частина духівництва ставилася

⁸⁷ Ibid : 120.

⁸⁸ Остап Середа, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький ...» : 92.

⁸⁹ Цит. за: Іван Франко, «Стара Русь», 374.

⁹⁰ Остап Середа, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький ...» : 92, 93, 94.

⁹¹ Олег Турій, «Конфесійно-обрядовий чинник у національній самоідентифікації українців Галичини в середині XIX століття,» у *Записки НТШ*. Праці історично-філософської секції. Т. ССXXXIII. (Львів, 1997): 91, 93.

⁹² Цит. за: Остап Середа, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький ...» : 94.

до ченця-місіонера з недовірою. Як писав анонімний автор, «многі изъ твердыхъ и честныхъ Русиновъ не довѣряли» о. В. Терлецькому, називаючи його «aenigma ambulans» (блукаюча загадка. – *І. Я.*). Була поширена думка, що він «дѣлаеть въ порозумѣнію съ Поляками», а «очищеніе обряда есть то подступомъ лядскимъ, чтобы Русиновъ сдискредитовати у правительства и Рима»⁹³. З іншого боку, поширювалися чутки, нібито В. Терлецький – таємний агент Риму в Галичині. Навряд чи це відповідало дійсності, бо за «обрядову» діяльність проти забруднення обрядів ГКЦ латинськими звичаями чернець отримав догану від римської Конгрегації пропаганди віри⁹⁴.

У травні 1862 р. В. Терлецького перевели до знаменитого Гошівського монастиря, де чернець-ліберал, правда, затримався ненадовго через свою рішучу позицію в «обрядовому» русі, що викликала невдоволення серед урядових кіл і значної частини священиків ГКЦ, включаючи вищу церковну ієрархію. Вони прагнули до тіснішої інтеграції із західнохристиянським світом і вважали «обрядову» акцію шкідливою для єдності Церкви⁹⁵. З монастирського літопису, який старанно записував колишній протоігумен Гошівського монастиря о. Модест Мацієвський і який містив відомості про важливі події національного життя «галицко-руського народа», дізнаємося коротку інформацію про ченця В. Терлецького. Її було опубліковано в часописі «Слово» у квітні 1886 р. на посмертну згадку про М. Мацієвського (ч. 34–38). В. Терлецький, писав протоігумен у літописі, «славный ученый мужъ, д-ръ св. богословія и врачества, который два раза путешествовалъ на Востокъ въ Иерусалимъ, а нѣсколькократно въ Римъ. Его намѣреніемъ было: соединити восточную церковь съ западною, сего ради сталъ онъ священникомъ, кажется мнѣ, прежде латинскимъ, а послѣ греческимъ. Онъ основалъ былъ славянское заведеніе въ Парижѣ (Східне товариство. – *І. Р.*), но все то якось не осуществилось, и онъ вступилъ въ Чинъ св. Василия Великого на Угрії (в Угорській Русі. – *І. Р.*), потомъ переселился въ Галичину и обиталъ въ здѣшнемъ гошевскомъ монастырѣ»⁹⁶.

М. Мацієвський звернув увагу на авторитет В. Терлецького серед прихожан і відкрити недовіру до нього австрійських владних структур. За словами колишнього протоігумена, «правительство ему не довѣряло потому, что часто изъ монастыря въ окрестныя приходы съ проповѣдьями удавался и народъ рускій (так місцеві москвофіли називали австрійських русинів-українців, вважаючи їх частиною ширшого панрусського простору. – *І. Р.*) весьма его слушалъ, а еще къ тому носилъ онъ честную бороду съ благочестивою рясою. Часописи польскіи начали о немъ писати, яко бы онъ «шизму» роспространялъ и пр.». Дійшло до того, що влада невдовзі заставила В. Терлецького «выселитись совершенно изъ Австріи»: спочатку він знову переїхав з Галичини в Угорську Русь, а звідти «принужденъ былъ переселитись въ Россію, въ Кіевъ». Редакція додала, що тепер В. Терлецький був архімандритом в Одесі. М. Мацієвський писав про непросту життєву долю колишнього ченця: «имѣлъ онъ жену и одного сына, но то семейство его преждевременно упокоилось, и онъ перешелъ чрезъ огонь и воду...»⁹⁷ Сам М. Мацієвський як протоігумен доклав багато зусиль для розбудови Гошівського монастиря, що підтверджувалося у львівському «Слові» на конкретних прикладах⁹⁸. Отже, В. Терлецький через несприятливі політичні обставини пробув у келіях монастиря в Гошеві недовго.

⁹³ Изъ Львова. «Примѣчанія о отношеніяхъ Галицкой Руси къ Римови,» *Слово*, 1870. 7 (19) марта. Ч. 19: 2.

⁹⁴ Іван Лисяк-Рудницький, «Іполіт Володимир Терлецький», 229.

⁹⁵ Остап Серета, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іполит) Терлецький ...»: 94.

⁹⁶ О. Модестъ Григорьевичъ Мацѣвскій. (Посмертное воспоминаніе) *Слово*, 1886. 3 (15) апрѣля. Ч. 36: 1.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Ibid.

Зусиллями пролатинської частини духівництва австрійський уряд на початку 1863 р. відкликав дозвіл В. Терлецькому перебувати в Галичині, вважаючи його головним будителем неспокою з «обрядового» питання. У березні 1863 р. В. Терлецький був змушений звернутися з проханням направити його «въ угорскую область Чина». Він писав протоігуменові: «Справедливо чи несправедливо почитанный головнымъ сподвижникомъ чистоты обряда и народности русской, свернулъ я на себе внимание и самыи ужаснѣйшии удары многочисленныхъ и могучихъ вороговъ нашего обряда и народности...» Внаслідок неодноразових доносів «то въ газетахъ польськихъ, то до выс. правительства» В. Терлецького було позбавлено дозволу «обыванія въ Галичинѣ», він «принужденъ семь возвратитися въ Угорщину»⁹⁹. На його захист виступила місцева народовська молодь, що подала петицію до митрополита Г. Яхимовича з проханням, щоб популярного ченця залишити в Галичині. Львівська газета «Діло» пізніше писала, що «молодѣжь, бодай зъ разу, симпатизувала за нимъ («обрядовимъ» рухом. – *I. P.*) и хотѣла бачити его либеральнымъ». Народовці на чолі з К. Сушкевичем підготували на ім'я митрополита петицію «за о. Вол. Терлецкимъ, щобъ его не проганяно» з Галичини¹⁰⁰.

Однак це не допомогло, в липні 1863 р. В. Терлецький під тиском несприятливих для нього політичних обставин повернувся на Закарпаття, в Угорську Русь: до 17 лютого наступного року перебував у Краснобрідському монастирі, а в 1864–1866 рр. – у Малоберезнянському на посаді ігумена, після чого знову переїхав у с. Красний Брід на Пряшівщині¹⁰¹. Він не розчарувався в громадській діяльності, проявляв значний інтерес до піднесення освіченості простолюду, вбачаючи в цьому єдиний шлях до подолання селянських злиднів. Так, у липні 1864 р. В. Терлецький виступив з пропозицією заснувати в місцевому монастирі агрономічну школу, усвідомлюючи значення наукового ведення сільського господарства для поліпшення добробуту простого народу: «Поднесеніе, улучшение его (землеробства. – *I. P.*) поднесло бы безъ сомненія состояніе нашего народа, вещественное и нравственное», було б корисним для «быта цѣлой державы»¹⁰². Однак свою цікаву ідею В. Терлецькому так і не вдалося втілити в життя.

Проживаючи в греко-католицьких монастирях Галичини і Закарпаття, В. Терлецький до середини 1860-х рр. залишався на ідейних позиціях, прихильних до галицького народовства. Він підтримував українофільську спрямованість часопису «ранніх» народовців «Мета», що почав виходити у Львові з вересня 1863 р. за редакції К. Климковича. У листі до редактора «Мети» 16 грудня 1863 р. В. Терлецький як «чернець» задекларував підтримку народовського видання. Він прямо писав: «... Мысль поднесена Вами у той часописѣ е справедливо народна и заслугуе на сочувствіе всѣхъ люблячихъ свой народъ русиновъ. Сепаратизмъ одъ Украины, одъ большинства нашего народа був бы погибелью для русиновъ Галичины, и треба ... бути дуже обмеженого розсудка, щобъ бажати такого сепаратизма. Дописи зъ Украины суть занимательны и не одного напярмують на народовый путь ... Наши писатели повинни, довжни писати народнымъ языкомъ и однако стеречи ся одъ Московщины и одъ Ляшни та розвивати го на родной подставѣ [...] Найкращій и справедливо народній е языкъ батьки Шевченька, языкъ Основяненька, той най буде намъ образцемъ»¹⁰³. 1863 р. редакція «Мети» навіть надіслала В. Терлецькому безплатно перші два числа журналу¹⁰⁴.

⁹⁹ «Д-ръ Владимиръ Терлецкій и его жительство ...», *Слово*, 1872. 11 (23) мая. Ч. 42: 1.

¹⁰⁰ ««Молода Русь» въ роках 1860–66 [Зъ рукописи зъ року 1866],» *Дѣло*, 1892. Ч. 29. 6 (18) лютого: 1.

¹⁰¹ Остап Середа, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Ипполит) Терлецький ...»: 95.

¹⁰² «Д-ръ Владимиръ Терлецкій и его жительство ...», *Слово*, 1872. 13 (25) мая. Ч. 43: 1.

¹⁰³ ЛННБ ім. В. Стефаніка НАН України, відділ рукописів, ф. 11 (Барвінські), оп. 1, спр. 5114, арк. 1, 1 зв., 2.

¹⁰⁴ Остап Середа, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Ипполит) Терлецький ...»: 96.

Однак з часом лідери народовців дедалі більше дистанціювалися як від «обрядового» руху в Галичині, що в умовах тотального польського домінування в краї за підтримки офіційного Відня стимулював ріст русофільських настроїв, так і від самого В. Терлецького як послідовного прихильника розв'язання «обрядового» питання. Народовські лідери усвідомили, що боротьба за очищення обряду, посилення східної традиції в ГКЦ, проти її забруднення латинськими звичаями на практиці призводила до зближення з російським православ'ям¹⁰⁵. Перетворення Галичини внаслідок конституційних реформ і децентралізації внутрішнього устрою Габсбурзької монархії в 1860–1870-х рр., по суті, на польську автономію посилювало проросійську орієнтацію серед значної частини тодішнього українського суспільства. Москвофільські погляди мали виразно антипольський характер і розвинулися в Галичині за двох ключових обставин, вкрай несприятливих для українського руху: з одного боку, польсько-австрійського порозуміння, посилення впливу поляків у Галичині, а з другого – жорстких антиукраїнських репресій російського царизму на Наддніпрянщині з середини ХІХ ст., особливо після Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. Все це спроневеряло тодішню українську інтелігенцію в перспективах розвитку самостійного національного руху, служило основою для галицького москвофільства.

У червні 1866 р. за власним бажанням, мабуть, через погіршення стану здоров'я, В. Терлецький повернувся в с. Красний Брід на Пряшівщині (сучасна територія Словаччини), де проживав у кінці 1850-х рр., до свого переїзду в Галичину. В місцевому монастирі він пробув до липня 1871 р. Москвофільські ідеї знаходили щораз більшу підтримку у В. Терлецького. У великій за обсягом статті «Лебединна п'їсня изъ-по-за Бескида» на сторінках «Слова» 1867 р. (ч. 19–22) В. Терлецький вдався до огульної критики польської шляхти, що мала повну владу над іншими станами і своєю егоїстичною політикою спричинила падіння Речі Посполитої в кінці ХVІІІ ст. «... Духъ феудально-кастовый, – писав чернець, – привель Польшу до внутреннего розстройство, безладу, беззаконства, выкликаль противу ней ненависть сельсого народа», насамперед «русского, чого послѣдствіемъ були подвиги Руси противу Польшѣ, войны козацки, приведши Польшу до крайнего рознеможенія. Польша дальше существовати не могла – и три сущѣдни государства (Росія, Австрія і Пруссія. – *І. Р.*) роздѣлили ею помежь себе»¹⁰⁶. Завершувалася стаття тезою про неможливість існування польської державності в майбутньому: «...Польша ніякимъ побытомъ существовати не може, а Русины и теперь гонены и пригнетены Ляхами въ Галичинѣ, уже днесь могутъ заспѣвати Польшѣ свое сумное: «Вѣчная память!»¹⁰⁷

Однак якийсь час В. Терлецький утримувався від відвертих проросійських заяв. Ситуація змінилася після публікації влітку 1866 р. у львівському «Слові» статті І. Наумовича «Поглядъ въ будущность»¹⁰⁸, що засвідчила зміну національно-політичної орієнтації старшого покоління галицько-руських діячів у бік зближення з Росією, стала своєрідним маніфестом політичного москвофільства. «Мы не Рутены зъ 1848 року, мы настоящі Русскіи», – наголошував автор. У його розумінні можливість ототожнювати себе з панруським простором, численним «русскім» народом на сході й могутньою Російською імперією давала змогу для галицьких русинів чинити гідний опір полякам у краї. На думку І. Наумовича та, мабуть, у сприйнятті читачів «Слова» його виступ мав сенс більше як

---

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ «Лебединна п'їсня изъ-по-за Бескида», *Слово*, 1867. 15 (27) марта. Ч. 21: 3.

¹⁰⁷ Ibid. 18 (30) марта. Ч. 22: 3.

¹⁰⁸ «Одинъ именемъ многихъ. Дописи. Отъ Львова (Поглядъ въ будущность),» *Слово*, 1866. Ч. 59. 27 липня (8 августа): 1, 2.

елемент постійної політичної боротьби з поляками в Галичині, а не як маніфестація програми для визначення далекосяжних перспектив національного розвитку, питання самоідентифікації місцевих русинів. Водночас заява про мовно-культурну єдність руського населення краю з усіма «русскими» завдала потужного удару по українському народолюбському рухові в Галичині й спричинила активізацію проросійського слов'янофільства серед місцевих руських політиків¹⁰⁹.

Перегрупування політичних сил у Галичині з середини 1860-х рр. викликало у В. Терлецького глибоке розчарування. Найбільше його вразила підтримка, яку надали галицьким народолюбцям деякі польські часописи, зокрема «Gazeta narodowa», що вбачали в русофільстві, тобто москвофільстві, своєрідну «руку Москви» в краї. В одному з тогочасних листів В. Терлецький навіть приписав полякам, «ляшні» зв'язок із пеклом, галицькі русини мусили витерпіти польські гоніння перед національним воскресінням. З іншого боку, соратники В. Терлецького по обрядовій боротьбі Б. Дідицький і о. І. Наумович виразно заявили про свої русофільські погляди. Як стверджує О. Серета, молодші за віком народолюбці були для В. Терлецького все-таки «ближчі ідейно», він «все ще намагався зберегти однаково прихильне ставлення до обох угруповань у галицько-руському таборі». Водночас В. Терлецький прагнув не допустити втручання поляків у конфлікт між народолюбцями і русофілами, що мав, на його думку, характер домашньої суперечки між русинами¹¹⁰. Свій погляд на народолюбсько-русофільські взаємини в Галичині 60-х рр. XIX ст. В. Терлецький з'ясував у згаданій вище статті «Лебединна п'єсня...», опублікованій у «Слові» 1867 р.

«Межи Русинами, – писав чернець, – возстали два сторонництва: одно, наречене українофили, ведене чувствієм народнымъ, притягнене красотою языка малорусского и ёго народной поезіи, лицарскою исторією козачины, бажаєть на томъ народномъ языкѣ розвивати собственну литературу, найпаче же на нарѣччіи украинскомъ, на которомъ спѣвалъ несровнанный, вѣчной славы народный кобзарь Тарась Шевченко. Другое же, именоване руссофили, поглядаючи на сродство племенне, историческе и языкове Малоруссовъ съ Великоруссами и видячи у тѣхъ послѣднихъ уже на высокому степені розвитку литературу, стремить къ принятію великорусского языка, съ задержаньемъ однакожь малорусского выговора, за литературный языкъ для Малоруссовъ». В. Терлецький наголошував, що «се есть суперечка Русиновъ домашня. Они будутъ межъ собою сваритися, тай сами и помирятся. Но щожъ чужинцямъ до того? яке право мають Ляхи та и ихъ часописи мѣшатися до того? [...] Вся Русь, українофили и руссофили, стануть вразъ, мовъ одинъ мужъ, противу забагамъ шляхотско-польской касты». В. Терлецький наголошував, що «языкъ, азбука и обрядъ – то справдешни крѣпости, защищаючи народность русску, отдѣляючи совсѣмъ народъ русскій отъ польского»¹¹¹.

Отже, В. Терлецький після відомої статті Б. Дідицького 1866 р. в «Слові», яку сучасні дослідники вважають своєрідним політичним кредо русофільської течії в Галичині в бік дальшого зближення з Росією, розвитком ідеї панрусизму, якийсь час не поривав з народолюбством, українофільством. Однак що далі лідери галицьких народолюбців були схильні до пошуку угоди з польськими колами для забезпечення власного національного розвитку, то більше В. Терлецький відвертався від народолюбської течії і симпатизував русофілам. Особливе роздратування у В. Терлецького викликала інформація про угодовську акцію

¹⁰⁹ Олексій Сухий, *Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті)*. (Львів, 2003), 112, 113.

¹¹⁰ Остап Серета, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький ...»: 97, 98.

¹¹¹ «Лебединна п'єсня изъ-по-за Бескида,» *Слово*, 1867. 8 (20) марта. Ч. 19: 2.

близького до народовців Ю. Лаврівського з польською більшістю в Галицькому крайовому сеймі 1869–1871 рр. «Той окаянный Лавровский вступает со своею дурною политикою, – писал В. Терлецкий з Краснобрда в листі до Ю. Желехівського 11 (23) листопада 1870 р. – Миритися зъ Ляхами? та якже, коли ихъ мечта то Польша въ старыхъ границяхъ, то есть порабощеніе конечне Руси – таже въ такой Польши не має мѣсця для Руси, котра бь своимъ народнымъ житьемъ могла жити»¹¹².

Водночас В. Терлецкий був невдоволений діяльністю митрополита Спиридона Литвиновича (1864–1869 рр.), що мала, в його розумінні, угодовський пропольський і пролатинський характер. Після смерті С. Литвиновича чернець наприкінці 1869 р. спробував організувати кампанію збору підписів під петицією з вимогою очистити «греко-русскій» обряд в Галичині й Угорщині й утворити окремих патріархат для католиків східного обряду Габсбурзької монархії з центром у Львові, зрівнявши на практиці в правах греко-католиків з римо-католиками. У петиції прямо наголошувалося, що за три сторіччя після приєднання до Риму 1596 р. «наша русска Церковь... страдала во всемъ теченіи сего долгого періода». ГКЦ стала, за висловом автора, «Церковію черни ...», в майбутньому не вдасться «подвинути и оживити нашей Церкви, если обрядъ нашъ останется такъ какъ есть поврежденный и устройство церковное такъ несходное съ еи духомъ». За Берестеською церковною унією 1596 р. «отцы наши заключили сіе соединеніе подъ условіями, забезпечивающими намъ неповредимое сохраненіе обряда, устройства церковного и всѣхъ обычаевъ восточной Церкви ...», але практично «исторія нашей унії ... сумна ...»¹¹³, греко-католики в Речі Посполитій опинилися під тиском окатоличення і полонізації.

Петицію мали відіслати на Перший Ватиканський Собор у грудні 1869 р., але вона не отримала підтримки в духовництві ГКЦ. Мабуть, це стало «останньою краплею», що схилила В. Терлецького в бік галицького русофільства. Він остаточно зневірився в можливості втілення в життя своїх давніх ідей, зокрема «обрядового» питання. Водночас у нього, за словами О. Середи, «чи не вперше з'являються плани виїхати на підросійську Україну». В. Терлецький мав намір отримати притулок у Холмській єпархії, де єпископом був його приятель М. Куземський, та побувати в Києві, «колиці» християнства на Русі¹¹⁴. «Одно лише тепер маю горяче бажаніе, отъ передъ смертію постѣтити якъ паломникъ мощи святыхъ печерскихъ, тай тамъ таки и упокоитися – но и се отъ воли Божой зависить»¹¹⁵, – писав В. Терлецький 11 (23) листопада 1870 р. Ю. Желехівському. Проживаючи з середини 1866 р. в Краснобрідському монастирі на Пряшівщині, в угорській частині Габсбурзької монархії, чернець далі носив бороду і вдягав клобук (головний убір церковнослужителів православної Церкви і ГКЦ), виразно демонструючи свою «східність». Він не знав угорської мови і навіть зовнішнім виглядом дисонував з місцевими священиками. В. Терлецький «съ первыхъ поръ своего священства носилъ клобукъ и бороду», – писала газета «Слово», в той час «страшно было показаться съ бородою»¹¹⁶.

Угорська влада звинувачувала В. Терлецького в поширенні серед вірних православ'я і москвофільства («шизми» і «москвофилизма»)¹¹⁷. Для полегшення нагляду над діяльністю неблагонадійного монаха на початку 1870-х рр. його перевели до Мукачівського

¹¹² ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 47 (Желехівський Ю.), оп. 1, спр. 24, арк. 6.

¹¹³ Володимир Терлецький, «По причинѣ вселенского Собора. Изъ Краснобрда», *Слово*, 1869. 29 нов.(ембрія) (11 дек.(абря)). Ч. 93: 1, 2.

¹¹⁴ Остап Середа, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький ...»: 99, 100.

¹¹⁵ ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 47, оп. 1, спр. 24, арк. 5.

¹¹⁶ «Д–ръ Владимиръ Терлецький и его жительство на угорской Руси», *Слово*, 1872. 9 (21) мая. Ч. 41: 1.

¹¹⁷ Там само. 16 (28) мая. Ч. 44: 1.

монастиря¹¹⁸. У монастирі чернець вів, за висловом львівського часопису «Слово», «вполнѣ уединенную, тихую жизнь», займаючись чернечими справами, упорядковував монастирську бібліотеку¹¹⁹. Однак це не вберегло його від дальших переслідувань. У лютому 1871 р. до угорського Міністерства внутрішніх справ надійшла інформація, що В. Терлецький як «таємний агент Росії» співпрацював зі Слов'янським благодійним товариством і розповсюджував книжки москвофільського спрямування, надіслані з імперії Романових. І. Лисяк-Рудницький висловив думку, що «донос на Терлецького і його арешт були інсценізовані з метою дати властям підставу вигнати незручну для них людину». Мабуть, В. Терлецький, проживаючи в другій половині 1850-х – на початку 1870-х рр. на Закарпатті й у Галичині, не отримував підданства Габсбургів, в іншому разі йому б так оперативно без формальних процедур позбавлення громадянства не дали розпорядження покинути країну¹²⁰.

В. Терлецького 1871 р. було заарештовано, але через брак доказів його тримали в ув'язненні недовго. Пряшівський єпископ невдовзі отримав розпорядження вислати ченця як неугорського громадянина в Росію. Це глибоко обурило монаха, що відкрито заявив про свою невинуватість і звернувся до російського царя Олександра II з проханням отримати російське громадянство, щоб вступити до одного з київських монастирів. У квітні 1872 р. через протоієрея російського посольства у Відні М. Раєвського, головного представника Слов'янського благодійного товариства в Габсбурзькій монархії, В. Терлецький отримав дозвіл повернутися в Російську імперію, де він народився на Волині, й вступити до київського монастиря¹²¹. По суті, В. Терлецький повторив долю ряду відомих москвофільських діячів останньої третини XIX ст. (о. Я. Головацького, сина греко-католицького священика О. Ливчака, о. І. Наумовича та ін.), що були змушені в різний час залишити Габсбурзьку монархію і під тиском урядових репресій виїхати в Росію.

В. Терлецький отримав російський паспорт на початку травня 1872 р. в російському посольстві у Відні. Можливо, звинувачення у співробітництві з російськими панславістами, яке проти нього висунула угорська влада, було безпідставним, але, за словами О. Середи, «від цього моменту він почав виконувати роль, яку йому приписували»¹²². Легкість, з якою В. Терлецький отримав дозвіл приїхати в Російську імперію, опосередковано може свідчити про те, що в нього справді були зв'язки з російськими панславістськими колами до 1872 р. 64-літній В. Терлецький вирушив поїздом з Відня через Краків, Перемишль і Львів до Києва 10 травня 1872 р. (за новим стилем) увечері. У давньоруській столиці він спочатку як греко-католик скромно оселився в келії для гостей Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, а в серпні того ж року згідно з дозволом Синоду Російської православної церкви перейшов на російське православ'я. Переїхавши в Російську імперію, В. Терлецький нібито одягнув рожеві окуляри, із захопленням писав про чемних і ввічливих російських митників, чисті й охайні трактири тощо. Старий чернець повернувся на Правобережну Україну, в край свого дитинства, відчував шанобливе ставлення до себе з боку російських урядовців, аристократів, вищої церковної ієрархії¹²³.

¹¹⁸ Остап Середа, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький ...»: 100.

¹¹⁹ «Д-ръ Владимиръ Терлецкій и его жительство на угорской Руси,» *Слово*, 1872. 16 (28) мая. Ч. 44: 1.

¹²⁰ Іван Лисяк-Рудницький, «Іполіт Володимир Терлецький», 246, 247.

¹²¹ «Д-ръ Владимиръ Терлецкій и его жительство на угорской Руси,» *Слово*. 1872. 18 (30) мая. Ч. 45: 1.

¹²² Остап Середа, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький ...»: 100.

¹²³ *Ibid*: 100, 101.

Про свої перші враження від переїзду в Росію В. Терлецький писав на сторінках львівського «Слова». «Чудная моя судьба представлялась моей мысли, – емоційно зауважив колишній греко-католицький монах у першому листі з Києва, – після 40 літь я увидѣлъ родную землю, но какія перемѣны?!.. Я слышу вездѣ русское слово, здѣсь, гдѣ прежде оно скрывалось только въ присутственныхъ мѣстахъ! Слезы покотились изъ моихъ глазъ! Что я тогда чувствовалъ, я вамъ не въ силѣ высказать». І далі він емоційно зауважив: «Не моему то перу, не моей фантазии описать Кіевъ! [...] Здѣсь встрѣтишь все красивое, что ты видѣлъ въ Цареградѣ, Неаполѣ, Швейцаріи, Парижѣ, Вѣнѣ и где схочешь, – все найдешь здѣсь!»¹²⁴. По суті, В. Терлецький перейшов на москвофільські позиції, відстоював панрусські настрої, мовно-культурну та історичну єдність велико- і малоруського простору в складі Російської та Австро-Угорської імперій, великого «русского народа», до якого відносив і «малорусів» (українців), і «великорусів» (росіян).

Характерно, що свої листи з Росії в Галичину, навіть до старих знайомих, В. Терлецький, як правило, намагався писати літературною російською мовою, додаючи друге «с» до етноніма «русський» – «русский». Водночас у щоденному житті він далі постійно користувався українською («русскою», «малорусскою») і польською мовами, бо російської («великорусскою») мови вихідці з Австро-Угорщини в більшості добре не знали. Для прикладу, Я. Головацький, сподіваючись після переїзду в Росію отримати посаду професора, в короткому листі до сенату Новоросійського університету в Одесі допустив аж 27 граматичних і стилістичних помилок¹²⁵. Влада не допустила Я. Головацького до викладацької роботи і призначили головою Віленської археографічної комісії, де він пропрацював довгий час. Зрозуміло, що В. Терлецький як уродженець Правобережної України (офіційна назва – «Південно-Західна Росія») в молоді роки жив і навчався на території, що перебувала під російською владою, і знав російську мову набагато краще. Однак він більшість свого життя провів у середовищі, де спілкувалися польською або «русскою», українською мовами, що не могло не позначитися на його комунікації в останній період діяльності.

Щоправда, ідейні погляди В. Терлецького після вимушеного виїзду з Австро-Угорщини до Російської імперії важко підвести під якусь чітку політичну формулу. Сам В. Терлецький, судячи з доступного нам листування, не визнавав свого національного відступництва, а власну проросійську позицію і перехід на православ'я як підсумок попередньої діяльності пояснював історичними обставинами, зокрема посиленням польської домінації в Галичині в 1860–1870-х рр. за повної підтримки австрійського уряду, та нападами на обрядовий рух, зростанням російських впливів на Балканах тощо. Київське православне духівництво ставилося до В. Терлецького з відвертою недовірою, як нібито до таємного єзуїтського агента¹²⁶. У листі до «угро-русского приятеля» в червні 1872 р. В. Терлецький скаржився, що «еще здѣсь не сжился, мало познакомился, да отъ этихъ знакомствъ, изъявши нѣсколькихъ, такъ и холодомъ немножко вѣтеть». «Теперь еще ничего не знаю, что со мною будетъ»¹²⁷, – писав він наприкінці листа.

Серед знайомих В. Терлецького в Києві переважали вихідці з Галичини, що перейшли на русофільські позиції й емігрували до Росії. Так, 20 липня його в монастирській келії відвідав давній приятель о. Я. Головацький – колишній діяч «Руської трійці», що після поразки «весни народів» 1848 р. поступово став прихильником русофільських поглядів і

¹²⁴ «Д-ръ Владимиръ Терлецкій и его жительство на угорской Руси», *Слово*, 1872. 23 мая (4 июня). Ч. 47: 1, 2.

¹²⁵ Осип Петраш, «Останні роки Якова Головацького», *Жовтень*. (Львів, 1980). № 6, червень: 110, 111.

¹²⁶ Остап Середа, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький ...»: 102.

¹²⁷ «Письмо Д-ра Владимира Терлецкого изъ Кіева отъ 28-го іюня т. г., писанное къ одному изъ его угро-русскихъ приятелей», *Слово*, 1872. 25 іюля (6 августа). Ч. 73: 1, 2.

1867 р., як і пізніше В. Терлецький, був змушений виїхати з Австро-Угорщини. На відміну від о. Володимира, Я. Головацькому не пощастило обрати місцем проживання Наддніпрянщину, він працював у Вільні (Вільнюсі) на посаді голови місцевої археографічної комісії. В. Терлецький разом з Я. Головацьким обійшов усі київські церкви, а за кілька днів у компанії ще двох колишніх галичан, гімназійних вчителів Л. Лопатинського і М. Ястреба, а також студента Київського університету В. Науменка (пізніше відомого громадського і педагогічного діяча, вченого з Наддніпрянщини), 22 липня 1872 р. відвідав М. Максимовича на його хуторі – Михайловій Горі біля Канева. Делегація до патріарха українського народознавства як науки прибула надвечір пароплавом. Враження від цієї зустрічі залишив у спогадах В. Науменко, зауваживши, що М. Максимович, як правило, дуже привітний до «усіх гостей, які приїздили до нього, на цей раз був... скептично настроєний»... наче шуткуючи, але доволі гостро, сказав їм, що Галичина нагадує йому пісню про довічну дівчину-сироту», і продекламував:

Бідная ти, Галичино (замість «молодая ти дівчинонько». – *I. P.*),
Чого в тебе та батьків много,
А рідного та ні одного,
Порадоньки ні од одного»¹²⁸.

Критичне ставлення М. Максимовича, автора фундаментальних праць з української фольклористики, мовознавства й історії, до заїжджих галичан-русофілів, зокрема В. Терлецького, було характерним для діячів громадського руху на Наддніпрянщині останньої третини ХІХ ст., що трактується в сучасній вітчизняній історіографії як «українське народолюбство»¹²⁹. Громадівці мали зв'язки з галицькими народолюбцями, тоді як до місцевих русофілів з їхньою орієнтацією на єдиний панруський простір ставилися критично. Водночас, як видно з листів В. Терлецького, він щиро захоплювався українською атмосферою в домі М. Максимовича і був розчарований, що галичанам так і не вдалося побувати на могилі Т. Шевченка, розташованій недалеко, на другому боці Дніпра. В. Терлецький не зауважив дещо скептичного настрою М. Максимовича щодо своїх русофільських гостей¹³⁰. Л. Лопатинський пізніше згадував, що мав честь разом з В. Терлецьким відвідати влітку 1871 р. М. Максимовича – «славного представителя Придніпровой Руси, который смотрѣль на Русь... съ обширной точки зрѣнія единой русской земли»¹³¹.

Переїхавши до Києва, В. Терлецький став секретарем місцевого відділення Слов'янського благодійного товариства, через нього російські видання пересилали в Галичину. Він був добре поінформований про громадське життя в краї, отримувач часописи русофільського спрямування «Слово», «Наука», листувався з о. Ю. Желехівським, М. Білоусом, о. І. Наумовичем, В. Площанським та ін. Зокрема широка кореспонденція В. Терлецького з Ю. Желехівським в 1865–1886 рр., ще з того часу, коли чернець проживав у Габсбурзькій монархії, зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника¹³². Між двома діячами були доброзичливі стосунки, В. Терлецький, як правило, звертався до свого колеги «любезнїйшій друже». Перший лист до нього був написаний 10 (22) жовтня 1865 р., а більшість кореспонденції надійшла

¹²⁸ Кирило Студинський, «Галичани в гостині у Мих. Максимовича 1872 р.» в *Записки НТШ. Праці філологічної секції*. Т. СЛІІІ. (Львів, 1935): 229, 230.

¹²⁹ Сергій Світленко, *Народництво в Україні 60–80-х років ХІХ ст. Аналіз публікацій документальних джерел*. (Дніпропетровськ, 1995), 7, 8.

¹³⁰ Остап Середа, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький ...»: 101, 102.

¹³¹ Л. Л[опатинський], «Галичанинъ. Старому Другу (Посвящается д-ру богословія и медицины, о. Владимиру Терлецкому),» *Слово*, 1885. 25 января (6 февраля). Ч. 9: 5.

¹³² ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України, ф. 47, оп. 1, спр. 24 (Терлецький В. Листи до Желехівського Юстина. 1865–1886, б. д.), 99 арк.

Ю. Желехівському вже після переїзду В. Терлецького в Росію. Ю. Желехівський працював викладачем у Перемишльській гімназії, був співробітником москвофільських видань у Галичині.

Серед кореспондентів В. Терлецького в Галичині після виїзду до Росії не було жодного народовця, діяча українофільського спрямування, лише прихильники панрусської єдності, русофіли. Ведучи скромний спосіб життя, о. Володимир час від часу жертвував кошти для русофільських товариств та учнівських бурс в Австро-Угорщині¹³³. З позицій панрусизму В. Терлецький ознайомлював російських читачів з особливостями національного життя на етнічних українських (руських) землях, що перебували у складі Габсбурзької монархії. У Києві 1874 р. він видав брошуру про національне відродження в Угорській Русі¹³⁴, де проживало, за його даними, до 500 тис. «русского народонаселенія въ Венгрії...»¹³⁵. Зробивши короткий аналіз національного руху в угорській частині Русі, автор завершив свою книжку твердим переконанням, що ця «гілка» «великого русского народа» повинна мати підтримку з боку Росії в боротьбі «одноплеменниковъ своихъ съ враждебнымъ ему элементомъ мадьярскимъ»¹³⁶.

Однак у серпні 1874 р. В. Терлецький відійшов від активної громадської діяльності, переїхав на віллу російського князя П. Демидова в Італію, де пробув як його особистий духівник до вересня 1879 р. Колишній галичанин цікавився суспільними подіями в Росії, зокрема уважно стежив за перебігом російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Симпатизуючи російській армії, що сприяла визволенню народів Балкан від османського ярма, В. Терлецький як лікар за фахом приїжджав на якийсь час у Російську імперію влітку 1877 р., щоб добровільно працювати лікарем у шпиталі для поранених солдатів. Водночас діяльність українських гуртків-громад у Російській імперії та Емський указ 1876 р. з його жорсткими репресіями проти української мови і культури практично випали з поля зору В. Терлецького, хоча, мабуть, важливу роль тут зіграв брак інформації (положення указу були таємні, а чернець на схилі віку втратив інтерес до українського питання)¹³⁷.

Після остаточного повернення на підросійську Україну 1879 р. В. Терлецький оселився на рідній Волині, в Житомирі. З віком він став песимістичніше дивитися на майбутнє людства й очікувати кінця світу. В листі до Ю. Желехівського з Житомира 29 квітня 1881 р. (за старим, юліанським календарем) В. Терлецький з сумом писав про нові часи: «Еще никогда въ христіанствѣ не было настолько распротранено отрицаніе вѣры, нравственности... Не приближается ли уже конецъ міра?»¹³⁸ Фінансове становище В. Терлецького значно поліпшилося, коли вдова П. Демидова після смерті свого чоловіка призначила о. Володимирові високу щомісячну пенсію. Заощаджуючи на власних потребах, В. Терлецький назбирав чималу суму коштів, які за два роки до смерті, 1886 р., заповів для створення учнівського стипендіального фонду ім. І. Наумовича в Галичині¹³⁹. Показово, що І. Наумович, засуджений після судового «процесу О. Грабар» 1882 р. у Львові, повторив життєвий шлях В. Терлецького, як і долю багатьох русофілів-галичан: виїхав до Росії й перейшов на православ'я. «Стипендіатъ долженъ быть русского происхожденія, – писав В. Терлецький 22 квітня 1886 р. в листі до Ю. Желехівського, – греко-восточного обряда православный или уніатъ, добрыхъ нравовъ и твердо держащійся своей

---

¹³³ Остап Серета, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький ...»: 102, 103.

¹³⁴ Владимиръ Терлецкій, *Угорская Русь и возрожденіе сознания народности между русскими въ Венгрии*. (Київ, 1874), 52 с.

¹³⁵ Ibid, 5.

¹³⁶ Ibid, 52.

¹³⁷ Остап Серета, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький ...»: 102.

¹³⁸ ЛННБ ім. В. Стефаніка НАН України, відділ рукописів, ф. 47, оп. 1, спр. 24, арк. 86, 86 зв.

¹³⁹ Остап Серета, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький ...»: 103.

народности и обряда. Уклонение отъ обряда или народности лишаетъ права на стипендію»¹⁴⁰.

Заснування навчальних стипендій для талановитої учнівської молоді руської національності було давньою мрією В. Терлецького, про яку він писав у львівському «Слові», будучи ченцем Гошівської обителі, ще 1862 р. В. Терлецький підкреслив важливість для «народолюбців» збільшення кількості стипендій «для учащейся молодежи руской (показово, що на початку 1860-х рр. монах писав це слово з однією буквою –с, що означало, по суті, синонім до терміна «український». – *I. P.*)», бо тільки шляхом формування «поважної інтелігенції народъ нашъ займе приналежаче ему становище межъ образоваными Европейскими народами...»¹⁴¹ Отже, В. Терлецький усвідомлював важливість проблеми формування національно свідомої української інтелігенції як передумови для існування рідного народу, але переїхавши до Росії, бачив національне усвідомлення крізь призму москвофільських ідей. Останні роки життя В. Терлецький провів в Одесі, куди переїхав 1881 р., поступово відійшовши від громадських справ. Він зайнявся написанням спогадів, що були опубліковані в російському журналі «Русская старина» в 1889–1891 рр.¹⁴² Російська православна церква надала В. Терлецькому титул архимандрита. Помер о. Володимир у 80-річному віці 17 січня 1888 р. в Одесі.

На прикладі життя і багатогранної діяльності В. Терлецького можна простежити, що український національний рух у ХІХ ст. розгорнувся крізь призму суперництва кількох національно-політичних орієнтацій, зокрема в австрійській Галичині – полонофільської, українофільської (народовської) і русофільської (москвофільської). У цьому контексті історична доля діячів «Руської трійці», що вперше ввели народнорозмовну мову галичан у літературу, була символічною, засвідчила три напрямки, в яких відбувалася національна самоідентифікація русько-українського населення Галичини: померши в молодому віці, М. Шашкевич став символом українського народства, а його колишні соратники перейшли на позиції полонофільські (І. Вагилевич) або москвофільські (Я. Головацький). Постає В. Терлецького була унікальною тим, що він один у різні періоди життя обстоював три національно-політичні орієнтації, пройшовши складну ідейну орієнтацію: спочатку був полонофілом, на початку 1860-х рр. ідейно стояв близько до народовської течії, а з середини 60-х рр. поступово схилився до москвофільства і 1871 р. виїхав до Росії. Чернець повторив долю ряду відомих галичан русофільського спрямування вслід за Я. Головацьким, О. Ливчаком та ін., які закінчили своє життя в Російській імперії.

Незважаючи на мінливість своїх ідейно-політичних поглядів, В. Терлецький був людиною високоосвіченою (закінчив медичний факультет університету) і глибоко релігійною. Хрещений у римо-католицькому обряді, він на початку 1840-х рр. у віці понад 30-ти років прийняв духовний сан й отримав науковий ступінь доктора богослов'я. Здобуваючи теологічну освіту в Римі, В. Терлецький остаточно відчув себе русином, греко-католиком і розгорнув активну місіонерську діяльність для об'єднання всіх православних слов'ян з РКЦ за умови рівноправності латинського і греко-слов'янського обрядів. У брошурі «*Slowo Rusina ...*» 1849 р. В. Терлецький висловив віру в єдність католицького духу в слов'янському світі, але його унійні плани не отримали достатньої підтримки. Він одним з перших гостро порушив «обрядове» питання, виступав за очищення греко-католицького обряду від «накинутих» латинських форм. Переїхавши до Галичини, В. Терлецький на початку 60-х рр. ХІХ ст. став одним з найбільших ідейних авторитетів руського руху, понад рік з середини 1861 р. був ченцем Гошівського монастиря. Однак не

¹⁴⁰ ЛННБ ім. В. Стефаніка НАН України, відділ рукописів, ф. 47, оп. 1, спр. 24, арк. 95, 95 зв.

¹⁴¹ Изъ Гошова. «Еще о русских стипендіяхъ», *Слово*, 1862. 10 (22) ноемврія. Ч. 89: 347.

¹⁴² «Записки архимандрита Владимира Терлецаго, бывшего греко-униатскаго миссіонера. 1808–1858». Сообщ. А. Лопатинскій, у *Русская старина*. 1889. Іюль: 1–26; Сентябрь: 559–578; 1891. Іюнь: 581–601; Ноябрь: 351–391.

зміг встояти на позиціях, близьких до «ранніх» народовців. В умовах, з одного боку, тотального польського наступу в Галичині після революційної «весни народів», а з другого – антиукраїнських репресій у Росії після Валуєвського циркуляру ідейний світогляд В. Терлецького набував щораз більше антипольського і проросійського характеру. По суті, він зневірився в можливості самостійного існування русько-українського національного руху.

«Обрядовий» рух у 60-х рр. XIX ст., в якому брав активну участь В. Терлецький, спричинив ріст русофільських настроїв у Галичині й на Закарпатті. З середини 1860-х рр. В. Терлецький дедалі більше підтримував національно-культурну орієнтацію на Москву, за влучним висловом О. Середи, став одним із «стовпів галицького русофільства»¹⁴³. Після багатолітніх обмежень і заборон з боку австрійської та угорської влади він 1872 р. переїхав у Російську імперію, де перейшов на православ'я, але остаточно не втратив інтерес до українських земель у складі Австро-Угорщини. Чернець мав взаємини з місцевими москвофілами до кінця свого життя (помер у 80-річному віці в Одесі), підтримував діяльність москвофільських організацій у Галичині. В. Терлецький відіграв важливу, але неоднозначну роль у формуванні української релігійної і політичної думки в XIX ст., що сьогодні, на жаль, маловідома.

IDEOLOGICAL VIEWS OF THE MONK OF THE HOSHIV MONASTERY VOLODYMYR (IPPOLIT) TERLETSKY

IGOR RAIKIVSKYI

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
Department of History of Ukraine
street T. Shevchenko, 57, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76000

SUMMARY

The article highlighted the life and the evolution of the ideological views of Father Volodymyr (Ippolit) Terletsky (1808–1888) – a church and public figure, a writer, a doctor in the specialty. He was born in Volhynia in a gentry family, was a descendant of the Terletsky family, who stood at the origins of the Brest Church Union in 1596, after which the Greek-Catholic Church was founded. The family gradually became polish, and I. Terletsky as a «Rusyn of the Polish nation» was baptized as a Roman Catholic. The man received a good education, graduated from the Kremenets Lyceum. Studying at Medical Faculty of the University of Vilnius was interrupted the November Polish uprising of 1830–1831 in which I. Terletsky took part in the Right-bank Ukraine. After suppressing the uprising, he emigrated to the Austrian Galicia, where he graduated from the Faculty of Medicine at Krakow University. After the death of his polish wife, I. Terletsky decided to start a spiritual career, got a theological education in Rome and felt himself as Rusyn. After the permission of the Pop he became a Greek Catholic priest and launched an missionary activity to unite all Orthodox Slavs with the Roman Catholic Church, with the equality of the Latin and Greek-Slavic rituals.

In the Polish language pamphlet «The Word of Rusin to all the brothers of the Slavic tribe about the Slavic affairs» in 1849, V. Terletsky popularized the idea of the unity of the Catholic spirit in the Slavic world. He saw leading role among the Slavs of the Latin rite in Poland, and Greek – in Russia-Ukraine. Founded by I. Terletsky in 1847 the Oriental Society in Paris, which had some unanimous plans, did not receive enough support. He became more interested in the Ukrainian lands in the Austrian monarchy; in 1857 he moved to the Hungarian Rus (Transcarpathia), where he entered the Basilian rank, receiving the monastic name Vladimir. V. Terletsky completed an ideological evolution from Polonophilian positions to close to the national, Ukrainophilic ones. He was one of the leaders of the «ritual» movement to clear the eastern rite from the «thrown» Latin forms.

At the end of 1861, V. Terletsky received permission to move to Galicia, where he lived until the middle of 1863, and was a monk of the Hoshiv Monastery. He published a lot in the local press, on the

---

¹⁴³ Остап Середи, «Aenigma ambulans: о. Володимир (Ипполит) Терлецький ...»: 104.

pages of the Lviv newspaper «Slovo» defended the Ukrainian national identity of the Galician, unlike the Polish and Russian. However, the active position of V. Terletsy in the «ritual» movement was a concern of the authorities; he was forced in 1863 to return as a monk in Transcarpathia.

In the conditions of the invasion of Poles in Galicia with the support of the official Vienna after 1848, and anti-Ukrainian repressions, the ideological position of V. Terletsy gained more and more anti-Polish and pro-Russian character. As a final point he switched to the Moskscovophilian position and as a result of government persecutions in 1872 he moved to the Russian Ukraine, where he accepted Orthodoxy. V. Terletsy had relations with A. Mittskevich, A. Chartorysky, Yu.-B. Zalesky, I. Golovatsky, O. Dukhnovich and others.

Key words: Volodymyr (Ippolit) Terletsy, monk, Greek-Catholic Church, Rusyn-Ukrainians.

REFERENCES

«Another copy of the note from the second trip from Rome to Jerusalem, the priest gr.-Kat. Church of Hippolytus Terletsy,» *Zorya Galitska*. 1856. Part 25. June 15: 194–196; Part 26. June 22: 202–204; Part 27. June 29: 210–212; Part 28. 6 July: 233, 234; Part 29. July 13: 226, 227; Part 30. July 20: 233, 234. (in Ukrainian).

Barvinsky, National Library of Lviv V. Stefanyk of the National Academy of Sciences of Ukraine, department of manuscripts (further – LNNB them. V. Stefanyk of the National Academy of Sciences of Ukraine), Fund 11, Series 1, File 5114. (in Ukrainian).

«Dr. Volodymyr Terletsy and his residence on the Hungarian Rus,» *Word*. 1872. 11 (23) May. Part 42: 1. (in Ukrainian).

«Dr. Volodymyr Terletsy and his residence on the Hungarian Rus,» *Word*, 1872. May 9 (21). Part 41: 1; May 11 (23). Part 42: 1, 2. (in Ukrainian).

Efremov, Sergey. *History of Ukrainian Literature*. Kiev, 1995. (in Ukrainian).

Dumas and thoughts of Joseph Bohdan Zaleski, translated from Polsky to the native Russian language of the edition of Dr. Vladimir Terletskim. Przemysl, 1861, 92. (in Ukrainian).

Franco, Ivan. «Old Russia», *Literary and scientific journal*. Lviv, 1906. T. XXXVI, December: 359–374. (in Ukrainian).

From Goshova. «Still about Russian scholarships,» *Word*, 1862. 10 (22) Noemvriya. Part 89: 347. (in Ukrainian).

Golovatsky, Yakov. «On the first literary and intellectual movement of Rusinov in Galicia from the time of the Austrian government in that land,» *in the Scientific Collection, published by the literary society of the Galician-Russian matrix*. Lviv, 1865. Issue I–IV, 93.

Immersion of Jesus Christ. Books chetyra. Composing Thomas from Kempis canonical according to the rules of the feast. Augustina Translated from Latin into Russian by Ippolitom (Vladimir), Andrei Terletsy, a priest of the holy Sloviano-Catholic Church, the holy theology and doctor's worship, an apostolic missionary. Przemysl, 1862, 488. (in Ukrainian).

Kasyanov, Georgy. *Theories of the nation and nationalism*. Kyiv, 1999. (in Ukrainian).

Khimka, Ivan-Pavlo. «Ukrainian national movement in Galicia of the nineteenth century. in the light of new theoretical works on nationalism and national movements,» *in the Formation of the Ukrainian Nation: History and Interpretations. Materials of the Round Table of Historians of Ukraine* (Lviv – Bryukhovichi, August 27, 1993). Lviv, 1995. (in Ukrainian).

L. L. [opatinsky], «Galician. The Old Friend (Dedicated to the Doctor of Theology and Medicine, Father Volodymyr Terletsy),» *Word*, 1885. January 25 (February 6). Part 9: 5. (in Ukrainian).

Lysiak-Rudnytsky, Ivan. «Hippolyte Volodymyr Terletsy,» *Historical Essays*. In 2 vol. Kiev, 1994. Vol. 1, 221–249. (in Ukrainian).

«Lulkanje ditiina Ivanya,» *Zorya Galitska*, 1856. Part 44. October 26: 332. (in Ukrainian).

Mathkevy, Modest Grigorievich. «(The Deathly Hallowing Remembrance),» *Word*, April 18, 1886. Part 36: 1. (in Ukrainian).

«Notes by Archimandrite Vladimir Terletskago, a former Greek-Uniate Mussiener. 1808–1858». Informing A. Lopatinsky, Russian antiquities. 1889. July: 1–26; September: 559–578; June 1891: 581–601; November: 351–391. (in Ukrainian).

«Notes by Archimandrite Vladimir Terletskago, a former Greek-Uniate Mussiener. 1808–1858». Informing A. Lopatinsky, in Russian old man. Monthly historical publication. St.-Petersburg, 1889. July: 4. (in Ukrainian).

«One is the name of many. Posts. From Lviv (View to Future),» *Word*, 1866. Part 59. July 27 (August 8): 1, 2. (in Ukrainian).

- Petrash, Osyp. «The last years of Yakov Golovatsky,» *October*, no 6, Lviv, 1980, June: 110, 111. (in Ukrainian).
- Rusin from Rome, «The Ataman Kosinsky's idea,» *Zorya Galitska*, 1856. Part 8. February 17: 57, 58. (in Ukrainian).
- Rusyn from Rome, «On the Tea,» *Zorya Galitska*, 1856. Part 21. May 17: 161. (in Ukrainian).
- Rusin in Rome, «What is it from this!,» *Zorya Galitska*, 1856. Part 32. August 3: 248. (in Ukrainian).
- Rusin's word to all brothers of the Slavic strain about Slavic things*. Paris, 1849, 95. (in Polish)
- «Say Goodbye pr. Volodymyr Terletsy, said on the day 27. Julia (Aug. 7) p. in the church of St. Onuphrius in Lviv,» *Word*, 1862. August 22 (3 septemvriya). Part 66: 1–3; August 25 (6 septemvriya). Part 67: 1–3. (in Ukrainian).
- Sereda, Ostop. «Aenigma ambulans: oh. Volodymyr (Ippolit) Terletsy and «Russian folk idea» in Galicia, in *Ukraine modernist*. Lviv, 2000. Part 4–5 for 1999–2000: 81–104. (in Ukrainian).
- Sereda, Ostop. «Communities of Early Natives in Eastern Galicia (60s of the XIXth Century),» in *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*. Lviv, 2001. Edition. 9: Jubilee collection in honor of F. Steblyi. (in Ukrainian).
- Studinsky, Kyrylo. Correspondence of Yakov Golovatsky in the years 1850–62. Collection of philological section of NTSH. Vol. VIII. Lviv, 1905, Vol. I, 273–276. (in Ukrainian).
- Sukhyy, Oleksiy. *From Russophilism to Muscovite (Russian factor in public opinion and socio-political life of Galician Ukrainians in the nineteenth century)*. Lviv, 2003. (in Ukrainian).
- Studinsky, Kyrylo. «Galicians in the lounge in Mih. Maximovich, 1872,» in *the Notes of the NTSh. Works of the philological section*. Vol. CLIII. Lviv, 1935: 229, 230. (in Ukrainian).
- Svitlenko, Sergiy. *Populism in Ukraine 60-80-ies of the nineteenth century. Analysis of publications of documentary sources*. Dnipropetrovsk, 1995. (in Ukrainian).
- Terletsy, Ippolyte. «A letter from Paris,» *Zorya Galitskaya*. 1851. Part 20. February 28 (March 12): 163, 164; Part 21. 3 (15) March: 171–173. (in Ukrainian).
- Terletsy, I. *Notes of the second admiralty travel from Rome to Jerusalem and other people of the East*. Lviv, 1861. Vol. I. Edition I, 120; 1862. Vol. I. Edition II, 103. (in Ukrainian).
- Terletsy V. «Somewhere about the Russian nationality,» *Word*, 1861. 19th of April (May 1). Part 25: 137. (in Ukrainian).
- Terletsy, Volodymyr. «Because of the Ecumenical Council. From the Krasnobrod,» *Word*, 1869. 29 Nov. (embriy) (11dec (abriy)). Part 93: 1, 2. (in Ukrainian).
- Terletsy, V. Letters to Justin's Zhelehivsky. 1865–1886, b. etc., LNNB them. V. Stefanyk of the National Academy of Sciences of Ukraine, Fund 47, Series 1, File 24. (in Ukrainian).
- Terletsy, Vladimir. *Hungarian Rus, and the revival of the people's consciousness by the Russians in Hungary*. (Kiev, 1874), 52. (in Ukrainian).
- Theodosiy Steblyi, «Ukrainians are the accomplices of the political plans of Prince Adam Czartoryskiy concerning Russia in the 40's. XIX century On the margin of works by Jan Kozika,» in *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze (Krakow's Ukrainian studies notebooks)*. Krakow, 1997. Vol. V–VI, 260–276. (in Polish).
- «The third record from the note of the second journey from Rome to Jerusalem perfect gr. priest cat Churches Ippolitom Terletsy (One day in Jerusalem),» *Zorya Galitskaya*. 1856. Part 35. August 24: 272, 273; Part 36. August 31: 280–282» Part 37. Sept. 7: 287–289; Part 38. September 14: 295–297. (in Ukrainian).
- «The Swallow Pisnya from the Beskydy,» *Word*, 1867. March 15 (27). Part 21: 3. (in Ukrainian).
- Turiy, Oleg. «Popes and Chaps»: the social «doctrine» of the Greek Catholic clergy and the national-political mobilization of the Ukrainian peasantry of Galicia in the middle of the nineteenth century,» in the Ark: Sciences. save from church history. Lviv, 2001. Number 3, 296. (in Ukrainian).
- Ustijanovich, Kornilo. M. F. Raevsky and Russian pan-Slavism. Reminiscences from experienced and changed. Lviv, 1884. (in Ukrainian).
- Vespers Literary letter for fun and science. 1862. May 10. Part 15: 119. (in Ukrainian).
- V. Goshiv, «The Uryvka from the Description of Traveler,» Literary Letter for Fun and Science: 119, 120. (in Ukrainian).
- «Where is there from the note of the second journey from Rome to Jerusalem,» *Zorya Galitskaya*. 1856. Part 2. January 8: 10, 11; Part 3. 12 January: 17, 18; Part 4. 23 January: 26, 27; Part 5. 27 January: 34–36; Part 6. February 3: 41, 42; Part 7. February 10: 49–51. (in Ukrainian).
- «Young Russia » in the years 1860–66 [From the manuscripts of the year 1866],» *Dilo*, 1892. Part 29. 6 (18) February: 1. (in Ukrainian).
- Zhelehivsky Yu., LNNB them V. Stefanyk of the National Academy of Sciences of Ukraine, department of manuscripts, Fund 47, Series 1, File 24. (in Ukrainian).